

А

Бош муҳаррир:
Раъно ТОЛИПОВА

Масъул котиб:
Шаҳноза ЖЎРАЕВА

Муҳаррирлар:
Ўғилой МАВЛОНОВА
Доно ХЎЖАЕВА
Қундузхон
ҲУСАНБОЕВА

Саҳифаловчи:
Гулноза ВАЛИЕВА

Матн терувчи:
Нодира
МИРЗААҲМЕДОВА

Таҳрир ҳайъати:
ЙЎЛДОШЕВ Қозоқбой
МУСАЕВ Усмонали
МАДАЕВ Омонилла
МАҲМУДОВ Низомиддин
МИРҲАБИБОВА Наргиза
НОРМАТОВ Умарали
НУРИДДИНОВА Дилдора
ОДИЛОВА Саодат
РАҲМОНОВ Ваҳоб
ТОЖИБОЕВ Рустам
ТОШМИРЗАЕВА Шарофат

TIL VA ADABIYOT TA'LIMI

**ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ХАЛҚ ТАЪЛИМИ
ВАЗИРЛИГИНИНГ
ИЛМИЙ-МЕТОДИК
ЖУРНАЛИ**

2010/11

1991 йилдан
чиқа бошлаган

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот
агентлигида 2006 йил 22 декабрда
0055-рақам билан рўйхатга
олинган

ISSN 2010-5584

Таҳририят манзили:
100027, Тошкент шаҳри,
Фурқат кўчаси, 2-уй.

Тел.: 245-21-93
245-68-40

E-mail: til@sarkor.uz
Веб-сайт: www.til.sk.uz

Mundarija

Nutqshunoslik

Раъно ТОЛИПОВА. Тил таълимида нутқшуносликнинг ўрни.... 3

Metodika

Muborak ATANIYAZOVA. Badiiy tahlilda bahs-munozaradan foydalanish 8

Ma’rifat RAJABOVA, Mahfuza ERGASHEVA.

«O‘zbeklar» hikoyasini o‘rganishning yana bir usuli 11

Tilshunoslik

Бекмурод ЙЎЛДОШЕВ, Адиба БОЙҚОБИЛОВА.

Муҳаммад Алининг «Мироншоҳ Мирзо» романида полисемантизмларнинг қўлланиши ҳақида 16

Дурдона ЮНУСОВА. Ўзбек тилида *ЎУФУ* ҳолатини

ифодаловчи лексик-фразеологик birlikлар ҳақида..... 22

Adabiyotshunoslik

Шаҳноза ТУЙЧИЕВА. Шахс концепциясини яратишда

эссе жанрининг аҳамияти 32

Дилобар САИДАҲМЕТОВА. Қисса жанрида уруш

фожиасининг янгича талқини..... 36

Гавҳар ЭШЧОНОВА. «Эдиго» достони бадииятида

синтактик ресурсларнинг ўрни хусусида 41

Adabiy taqvim

Наим КАРИМОВ. Серқирра истеъдод жилвалари 47

Ma’naviy qadriyatlarimiz

Имом ул-мутакаллимин 56

Nuqtayi nazar

Дилфуза ЙЎЛДОШЕВА. Мақолларда шартланганлик

муносабатини ифодаловчи эргаш гапли қўшма гаплар..... 62

Amaliy foydalanish uchun

Mumtoz badiiyat bo‘yicha test savollari 66

Kavsar TURDIYEVA. Sintaktik ertak 82

Bahr-u bayt musobaqalari uchun matnlar..... 86

Bilasizmi?

Ирода ҒАНИЕВА. Танавор..... 90

So‘ragan ekansiz

Нодира БОЛТАХОНОВА. Навоий ижодий мактабининг

шогирди 91

Бобурнинг армони 94

NUTQSHUNOSLIK

Ушбу рукнда нутқшуносликка доир долзарб муаммо, вазифа ва ечимлар ёритиб борилади.

Муаммонинг ниҳоятда долзарблигини эътиборга олган ҳолда журнал таҳририяти тилшунослар, айниқса, ёш тадқиқотчиларни ушбу рукнда бу борадаги ўз изланишлари натижалари билан қатнашишларини таклиф этади.

Таҳририятдан

Тил таълимида нутқшуносликнинг ўрни

Тил таълимининг анъанавий тизимида она тилини ўқитиш деганда ўқувчиларга асосан тилнинг лексика ва грамматикаси ҳақида билим бериш асосий мақсад ҳисобланиб, бу билимлардан нутқда фойдаланиш иккиламчи вазифа бўлган. Ҳозирги кундаги дастур ва дарсликлар асосан ўқувчиларнинг лексик ва грамматик билимларни ўзлаштиришига қаратилган. Ваҳоланки, тузилган дастурларга асос бўлган ДТС (Давлат таълим стандартлари)да ўқувчиларда нутқий кўникмаларни шакллантириш ва малакаларни ўстириш асосий вазифа қилиб белгиланган.

Дарҳақиқат, пировард натижада таълим жараёнида ўқувчиларни ҳаётга тайёрлаш уларда бирон касбни эгаллашда зарур бўлган нутқий билимларни касбий вазифаларни бажаришда қўллашга ўргатиш кўзда тутилади. Чунки она тили фани нафақат фан, балки барча фанлардан билим олиш, қолаверса мустақил равишда билим эгаллаш воситаси ҳамдир. Тил таълимида ўқувчиларга тил ҳақидаги фан асослари, яъни тилшу-

нослик бўйича билим бериш етарли эмас. Чунки она тилида нутқий фаолият юритиш, аниқроғи, тингланаётган оғзаки ёки ёзма тарзда ифодаланаётган фикрни тўғри тушуниб олиш ҳамда ўз фикрини турли вазиятларга мос равишда қисқа, лўнда, мантиқан изчил ва саводли қилиб ифодалаш бўйича кўникма ва малакаларга эга бўлиш тушунилади.

Ўқувчиларда ана шу кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш учун улар лексик ва грамматик билимларинигина эмас, балки нутқий фаолият учун зарур бўлган фикр ифодалаш қонун-қоидаларини ҳам билишлари керак. Аниқроқ қилиб айтганда, ўқувчиларни муайян мазмунни нутқ вазиятига мос равишда лексик ва грамматик воситалардан фойдаланган ҳолда ифодалашга ўргатиш керак.

Мазмун ифодалаш эса нутқшунослик билан боғлиқ бўлиб, ушбу вазифани бажариш учун керакли лексик воситалар танланади ва мазмунга мос бўлган грамматик шаклда қўлланади. Яъни лексик ва грамматик материал восита сифатида нутқий мақсадни амалга оширишга хизмат қилади.

Шунинг учун ўқувчиларда нутқий кўникма ва малакаларни шакллантириш аъмолий-маъновий (функционал-семантик) тамойилга асосланган дастур асосида тузилиб, мавзулар грамматик эмас, маъновий тизимни ташкил этиши мақсадга мувофиқдир. Бу тизимнинг таркибий қисми бўлган мавзулар тилнинг грамматик тизимидаги ҳар бир мавзунини ифодаловчи фикрнинг мазмунидан келиб чиқиб номланади.

Масалан, буйруқ феъли шаклидаги сўзлар нафақат буйруқ, балки илтимос (*менга шуни тушунтириб беринг*), тилак-истак (*соғ-саломат бўлинг*) табрик (*байраминг муборак бўлсин*), даъват (*шаҳримизни обод қилайлик*), тасалли бериш (*хафа бўлманг, ҳаммаси*

яхши бўлади), кечирим сўраш (**кечиринг**, мен нотўғри тушунтирибман), миннатдорчилик билдириш, (рахмат, **барака топинг**) каби нутқий эҳтиёжга хос маъноларда қўлланади.

Буйруқ феъли шаклида қўлланадиган нутқий қолипларнинг 90% ўқувчилар нутқини ўстириш учун зарур бўлган юқоридаги маъновий мавзулар сифатида аъмолий-маъновий дастурнинг таркибий қисми бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Зероки, «Буйруқ феъли» мавзуси доирасида ўрганиладиган нутқий моделнинг ҳар бир маъновий мавзуси бўйича буйруқ феъли моделига синоним бўлган бошқа грамматик шаклдаги сўзлар қўлланиши мумкин. Масалан, биргина *илтимос қилиш* маъносида турли нутқий вазиятда қуйидаги сўз ва иборалардан сўзлардан фойдаланилади:

– *марҳамат қилиб, шунини тушунтириб берсангиз* (шарт феъли);

– *айтингчи, шунини тушунтириб бера оласизми* (бера олмайсизми?) (феълнинг ҳозирги-келаси замон шакли);

– *шунини тушунтириб беришни илтимос қиламан* (отлашган феълнинг тушум келишигидаги шакли).

Тил таълимида ўқувчиларда ҳаётдаги пировард мақсад ва асосий вазифа турли вазиятларда турли мақсадда фойдаланадиган нутқий бирликларни қўллаш бўйича кўникма ва малакалар ҳосил қилиш экан, нутқий (маъновий) мавзу бирламчи бўлиб, маъно ифодалашнинг шакли бўлган грамматик мавзулар иккиламчи, яъни фикр ифодалашнинг воситаси сифатида ўрганилиши керак.

Бундан ташқари, умумтаълим мактаблардаги она тили дастурларига асос бўлган ва ўқувчиларга ўргатилаётган материалларда фақат нутқий эҳтиёж билан боғлиқ, ўқитилаётган лексик ва грамматик унсурлар

қаторига киритилмаган, аммо фикр ифодалашда фаол қўлланадиган материаллар мавжуд. Масалан, илтимос қилиш, суҳбатдош фикрини маъқуллаш ёки инкор этиш, фикрга қарши фикр билдириш, ўз нуқтаи назарини ифодалаш, тасалли бериш каби ўзбекона муомала одобига оид ёки ўзаро суҳбатда қўлланадиган турли маъно нозикликларини ифодаловчи синонимик шакллар шулар жумласидандир. Бундан ташқари, тахминий миқдор, тахминий вақт (муддат, сана), тахминий жой каби турли ҳаётий вазиятларда ва фаолиятда кўп қўлланадиган нутқий бирликларнинг грамматик шакллари ўргатилаётган тизимга киритилмаган.

Шунингдек, нутқшуносликда фикрни сўз бирикмалари тарзида ифодалашда ҳисобга олиш зарур бўлган *валентлик* (яъни ҳар бир сўзнинг бошқа сўзлар билан бирика олиш хусусияти) масаласи мавжуд. Масалан, кишилар ташқи қиёфасини ифодалашда *юз сўзи чиройли, башара сўзи хунук, турқ сўзи совуқ сўзи* билангина бирикиб келиши мумкин. Бунда услуб масаласи билан бир қаторда сўзларнинг валентлигини билиш керак. Бу, айниқса, ўзбек тилини давлат (иккинчи тил) тили сифатида ўқитишда муҳим масаладир.

Тил таълими жараёнида асосий мақсад ва вазифаларга хизмат қилувчи юқоридаги соф нутқий мавзуларни дастур ва дарсликларга олиб кириш учун, авваламбор, тил ўқитишдаги нутқий тизимни ишлаб чиқиш, тизимдаги ҳар бир мавзунинг мураккаблигига қараб, умумдидактик тамойиллар ҳамда ўқувчилар ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда синфлар кесимида ўргатилишини белгилаш лозим.

Бунинг учун нутқшуносликнинг назарий асосларини тадқиқ этиш зарур. Шундай назарий асос ишлаб чиқилмаганлиги ва нутқшуносликни фан сифатида ри-

вожланиши эътибордан четда қолганлиги туфайли, ўзбек тилини давлат тили сифатида ўқитишда биз бундай тизимни иккинчи тил ўқитиш эҳтиёжидан келиб чиқиб, амалиётни ҳисобга олган ҳолда махсус дастур ишлаб чиқдик. Таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактабларнинг 2–9-синфлари учун тузилган бу дастур «Тил ва адабиёт таълими» журналининг 1995 йили 3–4-сонида эълон қилинган эди.

Аъмолий-маъновий (функционал-семантик) тамойилда тузилган ушбу дастурда биз маъновий мавзулар сифатида русийзабон ўқувчилар томонидан ўзлаштирилиши қийин бўлган, фақат ўзбек тилига хос грамматик шаклларнинг маъно ифодалашдаги вазифаси (функцияси) ни мавзу номлари қилиб олганмиз. Бунда кўп ҳолларда бир нутқий мавзу бўйича фикр ифодалаш учун бир эмас икки ёки уч грамматик мавзу олинди. Масалан, 5-синфда «Қарашлиликни ифодалаш» мавзусига «Қаратқич келишиги» ҳамда «Эгалик қўшимчалари» мавзуси киритилди, чунки қарашлиликни ифодалашда қаратқич келишиги шаклидаги сўз фақат эгалик қўшимчали сўз билангина қўлланади (менинг *Ватаним*, сенинг *фикринг* ўқитувчининг *сўзи*). Ушбу дастур 1999 йилда Халқ таълими вазирлиги томонидан тасдиқланиб, амалиётга киритилди. 1999–2002 йиллар мобайнида ушбу дастурга асосланган олти (2–7-синфлар учун) дарслик чоп этилиб, ҳозирги кунгача амалиётда қўлланиб келинмоқда.

Раъно ТОЛИПОВА,
педагогика фанлари доктори, профессор.

Нутқшунослар диққатига

Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг 2–11-синфлари учун тузилган дастурнинг дастлабки (1995 йили) варианты «Ziyouz» тармоғидан топиш мумкин.

Badiiy tahlilda bahs-munozaradan foydalanish

Men o'z tajribamda talabalarga badiiy asarni tahlil qilishni o'rgatishda bahs-munozara usulidan keng foydalanaman. Bahs-munozarani muayyan reja asosida tashkil qilaman. Bunda asosiy e'tiborni talabalarda mulohaza va tanqidiy fikr yuritish ko'nikmalarini rivojlantirishga qarataman. Bahs-munozarada talabalarni quyidagi tartib-qoidalariga rioya qilishga odatlantiraman:

- maqsad g'alaba qozonish emas, tahlil qilish ko'nikmalariga ega bo'lish;
- haqqoniy bahs yuritib, adolatli bo'lish;
- o'zgalarning fikrlarini hurmat qilish.

Bahs-munozara muayyan mavzu asosida o'tkazilib, unda talabalar tasdiqlovchi va inkor etuvchi guruhlariga bo'linadilar.

Tasdiqlovchi guruh:

- mavzuning ahamiyatini asoslaydi;
- nutqida ishlatadigan atamalarni izohlaydi;
- jamoaning nuqtayi nazarini bayon etadi;
- oldinga surilgan masalani dalillar asosida bayon qiladi;
- inkor etuvchi guruh a'zosiga tezkor javoblarni talab etuvchi savollarni beradi.

Inkor etuvchi guruh:

- guruh a'zolari nomidan bayon etilgan tezisni inkor qiladi;
- dalillarning asossizligini ko'rsatadi;

– tasdiqlovchi guruhning rad etiladigan fikrlari noto‘g‘riligini isbotlaydi;

– ayrim hollarda qarshi savollar beradi.

Ushbu usul talabalarda qiziqish uyg‘otadi va ularni faollashtiradi. Bundan tashqari ularda quyidagi ko‘nikma va malakalarni shakllantirish imkoniyatini beradi:

– tanqidiy fikr yuritish;

– muhim bo‘lgan ma‘lumotni muhim bo‘lmagan ma‘lumotlardan ajratish hamda muammoni aniqlash;

– sabab va uning bo‘lishi mumkin bo‘lgan oqibatlariga baho berish hamda xulosa chiqarish;

– fakt va mulohazalar asosida o‘z fikrini dalillash va muammoni yechishning samarali usulini topish;

– tahlil va talqin etish mahoratini o‘stirish.

Bahs-munozara yuritishda talabalarni quyidagi masalalarga e‘tibor berishga o‘rgataman:

– tushunchaga berilgan ta‘riflarning to‘g‘ri yoki noto‘g‘riligi;

– mavzu va dalillarning bir-biriga mos kelish-kelmasligi;

– dalillar keltirilgan manbalarning ishonarli yoki ishonarli emasligi.

Bahs-munozaralarda savollar qarshi tomonni sarosimaga solib qo‘yish uchun emas, balki javob beruvchining imkoniyat va qobiliyatlarini amalda qo‘llay olishi uchun xizmat qilishi kerak. Bunda talaba o‘z fikr-mulohazasini, tanqidiy qarashini isbotlab berish imkoniyatiga ega bo‘lishi kerak.

Men o‘z tajribamda talabalarga avvaldan mustaqil o‘qish uchun berilgan Erkin A‘zamning «Navoiyni o‘qigan bolalar» hikoyasi asosida bahs-munozara o‘tkazish uchun quyidagi parchani tanlab oldim:

«... Dafn marosimidan ezilib qaytdim. Sho‘rlikning so‘raydigan kiroyi kimsasi yo‘q – besoyib; amakisimi,

tog'asi bor ekan, u ham yetib kelolmadi shekilli, shahardagi qabristonlardan biriga dafn etildi.

Mozordan qaytishda ba'zi birovlar o'limi tafsilotini muhokama qilishdi: o'shandoq joyda qanday ro'y berishi mumkin bunday hodisa, beparvolik, sovuqqonlik; nahotki, hech kim ko'rmagan bo'lsa; arqonni qayoqdan topdi ekan... marhum Samarqandga olib jo'nagan o'sha muhim hujjat haqida gap bordi, har xil tusmol-taxminlar aytildi, bahs bo'ldi: qo'lyozma chindan ham kashfiyotmidi; qayerda qoldi ekan u, taqdiri nima kechdi; nahotki, shunday noyob hujjat yo'qolgan bo'lsa... bu borada hech kim tayinli biror gap aytolmadi.

Keyin kimdir marhumning fe'l-atvoriga oid ehtiyotsizroq bir gap qilgan edi, dafn ahli o'sha kishiga baravariga o'qrayib qaradi.

Uyga kelgach, Malikani ko'rib yana bezovta bo'ldim. Bu hodisani unga aytgim kelaverdi. Ammo... tilim bormadi. Kelib-kelib endi, rashkka o'rin qolmagan bo'lsa-da (qabohatku bu!), aytolmadim. Qo'rqdim, nimadandir qo'rqdim. Hanuz qo'rqaman...

Lekin, o'sha tushdek qorbo'ron kechasini hayotimizdan o'chirib tashlab bo'lmasligiga ham aqlim yetadi. O'shanda bizga unutilmas bir himmat ko'rsatgan kimsani eslab esa ko'nglim taskin topgandek bo'ladi».

Parchani bir talaba o'qib bergach, uning asosida bahs-munozaraga chorlovchi quyidagi savollarni o'rtaga tashladim: «Qorbo'ron kechasi qanday voqea yuz berdi?», «Ko'ngilga taskin beruvchi kimsa kim va u qanday himmat ko'rsatadi?», «Malika kim?», «Sho'rlikning o'limi sabablari nimada?». Savol va topshiriqlar talabani «ha» – «yo'q» yo'sinida javob berishga emas, balki fikran izlanish, o'z mulohazalarini erkin va mazmundor ifodalash hamda himoya qila olishga yo'naltirilishiga harakat qildim. Bunday

savollar talabani o'zgar nuqtayi nazarini tushunishga hamda o'z qarashlarini o'zgar oldida bayon qilish va tushuntirishga yo'naltirdi.

Natijada ular bahs-munozaraga mavzu bo'lgan asarni sinchiklab o'qish va asar matni yuzasidan qo'yilishi mumkin bo'lgan savollarni tuzishga odatlandilar.

**Muborak ATANIYAZOVA,
Berdaq nomidagi QDU o'qituvchisi.**

«O'zbeklar» hikoyasini o'rganishning yana bir usuli

O'zbek xalqiga xos odamiylik, mehmondo'stlik, ochiq-ko'ngillik, haqparvarlik, milliy qadriyatlarni ulug'lash Shukur Xolmirzayev asarlarining asl mohiyatini tashkil qiladi. Bunday umuminsoniy qadriyatlar esa bugungi yosh avlod tarbiyasida alohida ahamiyatga ega. Shu sababli umumta'lim maktablari 7-sinf «Adabiyot»¹ darsligiga yozuvchining «O'zbeklar» hikoyasi kiritilgan bo'lib, dasturda uni o'rganishga uch soat ajratilgan. O'qituvchi mazkur hikoyaga bag'ishlangan dastlabki mashg'ulotda o'quvchilarni asar mazmuni, g'oyaviy-badiiy jihatlari bilan tanishtirsa, keyingi soatlarda hikoya matnini tahlil qilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Biz mazkur maqolada o'quvchilarni asar bilan tanishtirgach, uning matni ustida ishlashning bir shaklini bayon qilmoqchimiz.

Darsni quyidagi reja asosida o'tish mumkin:

1. Sh.Xolmirzayev haqida.
2. «O'zbeklar» hikoyasi tahlili: fikrlar, mulohazalar.
3. Xulosa: «O'zbeklar» bizga nima berdi?

Dars adabiyot olamidagi yangiliklar taqdimoti bilan boshlanadi (O'quvchilar o'zlari xabardor bo'lgan adabiyot yangiliklarini taqdim etadilar). O'qituvchi ham o'z yangiliklari bilan o'quvchilarni tanishtiradi. (Bu masalan, Yo'ldosh Soliyevning Sh. Xolmirzayev haqida «O'zbekiston adabiyoti va san'ati»² gazetasida chop etilgan «Detallar tilga kirganda» maqolasi, Sh. Xolmirzayevning maktubi haqida ma'lumotlar bo'ladi).

Shundan so'ng o'qituvchi Sh. Xolmirzayev haqida o'quvchilar nimalarni bilishini aniqlab olish va «O'zbeklar» hikoyasi ularga nimalar bergani haqida mushohada qilish mazkur darsning asosi hisoblanishini ma'lum qilib: «Bu savolga to'liq javobni bugungi darsimizdan topishga harakat qilamiz. Tasavvur qiling, bilimlarimizning yig'indisi bir zanjir. Bu zanjir mustahkam bo'lishi uchun halqalar pishiq bo'lishi kerak», – deydi va o'quvchilarning yozuvchi haqida to'plagan ma'lumotlarini so'raydi. O'quvchilar quyidagi ma'lumotlarni beradilar:

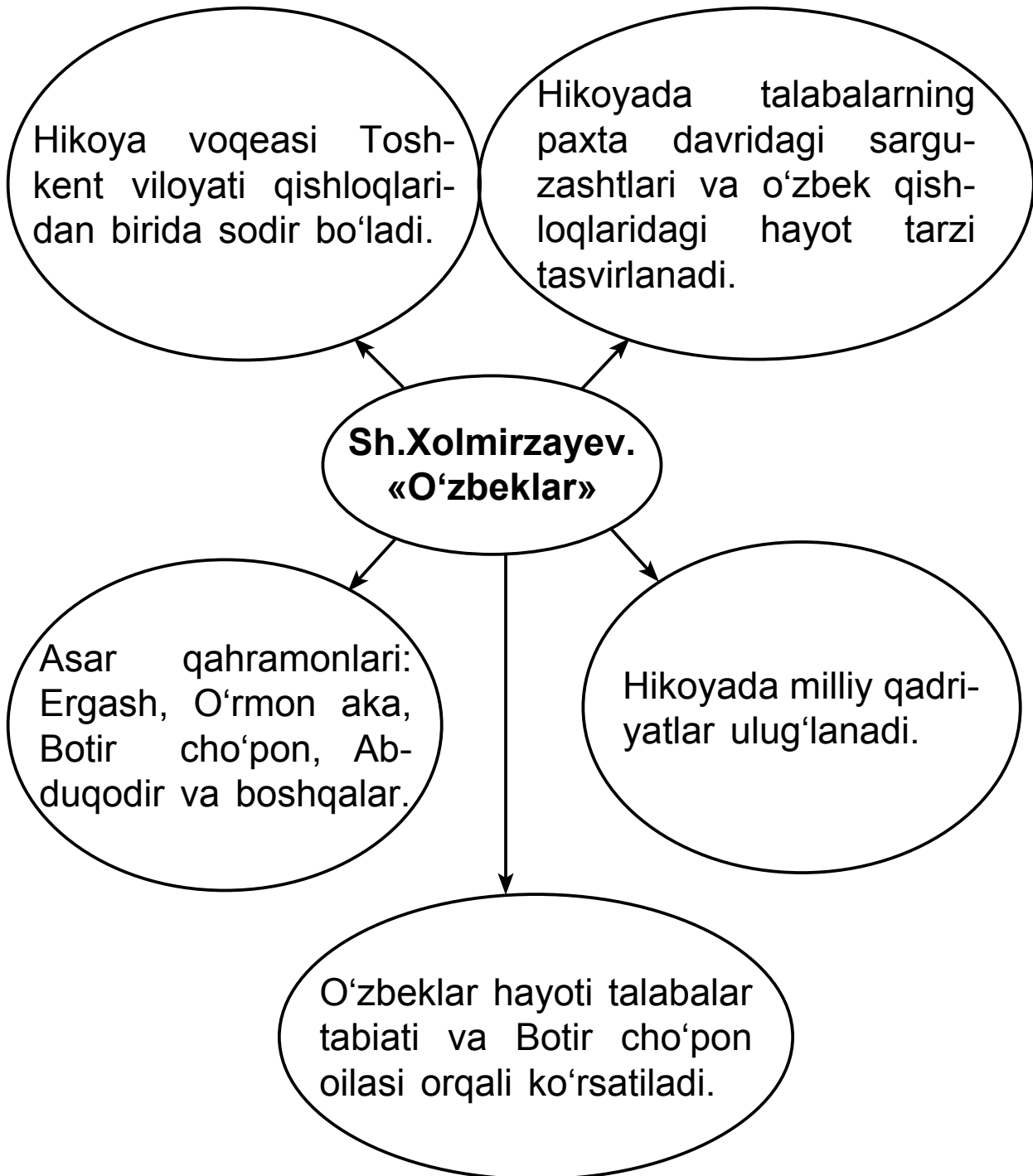
- Sh. Xolmirzayev 1940-yilda Surxondaryo viloyatining Boysun tumanida tug'ilgan;
- o'rta maktabni tugatgach, 1958–1962-yillarda ToshDU (hozirgi O'zMU) filologiya fakultetida o'qigan;
- birinchi qissasining nomi «Oq otli»;
- «To'lqinlar» qissasi Abdulla Qahhor tahsiniga sazovor bo'lgan va h.k.

O'qituvchi «halqalari pishiq zanjir» ham tayyor bo'lganligini, endi uni «olovda toblash» kerakligini, buning uchun «O'zbeklar» hikoyasi yordam berishini aytadi. Bu ish hikoya mazmuni asosida klaster tuzish va testlar yechish orqali amalga oshirilishini ma'lum qiladi.

O'quvchilarning bir qismi (5 o'quvchi) yozuv taxtasida quyidagi savol-topshiriqlar asosida klaster tuzadilar:

1. Hikoyadagi voqea qayerda sodir bo'lgan?
2. Hikoyada qanday voqea tasvirlangan?

3. Asar qahramonlari kimlar?
4. Hikoyada nima ulug'langan?
5. Hikoyada o'zbeklar hayoti kimlar va nimalar timsolida tasvirlangan?

O'quvchilarning qolgan qismi darslikning 120-betidagi test topshiriqlarini bajaradilar.

O'qituvchi o'quvchilarning bilimini baholaydi va deyarli hamma o'quvchilar hikoya mazmuni bilan tanish ekani ma'lum bo'lganini aytib, endi hikoya tahliliga o'tish mumkinligini ma'lum qiladi. Hikoya tahlilini darslikdagi savol-topshiriqlar ko'magida amalga oshirish va bu jarayonda har bir o'quvchi o'z fikr-mulohazasini, boshqalarning javoblariga munosabatini bildirishi mumkinligini aytadi.

O'qituvchi birin-ketin savollarni o'rtaga tashlaydi. O'quvchilar javob beradilar. Javob bo'lmagan savollar ochiq qolaveradi. (Bular ustida keyinroq ishlanadi.)

Fikrlar tugagach, o'quvchilar xulosaga, ya'ni «O'zbeklar» hikoyasi bizga nima berdi?» degan savolga uyga berilgan topshiriq tahlili asosida javob topishga yo'naltiriladi. Uy vazifasi noan'naviy tarzda – dars boshida emas oxirida, tahlil asosida olingan bilimlarni mustahkamlash maqsadida ko'rib chiqiladi. Bunda kompyuter yoki kodoskopdan foydalaniladi. O'quvchilarga uy vazifasi sifatida berilgan «Botir akaning uyi» mavzusida asar matnidagi: *«To'rt kishi zo'rg'a sig'adigan xona edi. Burchakda g'ishtin pech. Oqlangan. Lekin choyning dog'i, yog' to'kilgan. Yerga ikki qavat palos solingan. To'rda bir taxmon yuk. Ensiz-ensiz ko'rpachalar solingan. Tiqilib o'rnashdik...»*³ tasviriga tayangan holda chizilgan rasmlar kompyuter yoki kodoskop orqali ko'rsatiladi.

O'qituvchi tasvirga asoslangan holda bu uyning asosiy jihozlari nimalardan iboratligini so'raydi. O'quvchilar taxminan sandiq, g'ishtin pech, palos, ko'rpachalar va hokazo jihozlarni sanaydilar.

O'qituvchi kitobxonlarning e'tiborini boshqa muhimroq narsalarga qaratishga harakat qiladi. Masalan, o'zbeklarga xos bo'lgan mehmondo'stlik, mehr-oqibat, soddalik, oqko'ngillik, bag'rikenglik, mehnatsevarlik, elparvarlik, sabr-

toqat singari fazilatlar bu oilada qaysi vaziyatlarda namoyon bo'lishini so'raydi.

O'qituvchi ayni paytda hikoyada Botir cho'pon siymosida nohaqlikka qarshi kurashda boshqalar diliga ozor bermaslik g'oyasi ham ilgari surilganini, o'quvchilarning vazifasi hikoyada ilgari surilgan milliy qadriyatlarga hurmat bilan qarash va amal qilishdan iborat ekanini ma'lum qiladi. Ayni paytda «O'zbeklar» hikoyasi xalqning milliy mentalitetini ko'rsatishini, o'zbekning tabiatidagi ijobiy va salbiy xislatlarni namoyish etganini ta'kidlab, o'quvchilarni o'zligidagi fazilatlarni saqlab qolgan holda yanada boyitish va «men»ida mavjud bo'lgan illatlarni ilg'ab, ularni bartaraf qilishga yo'naltiradi.

Darsning bu usulda tashkil qilinishi, mashg'ulot samaradorligini oshirish bilan birga, o'quvchilar Sh. Xolmirzayev xalq hayotini chuqur anglaganligini, uning asarlarida xalqona ruh ufurub turishini bilib oladilar. Hikoya tahlili jarayonida o'zbekona milliy qadriyatlarga hurmat-ehtirom ko'rsatilishi, milliy o'zlikni anglash g'oyalariga alohida urg'u berilishi «Ta'lim to'g'risida»gi Qonunni hayotga tatbiq etishning bir shaklidir.

**Ma'rifat RAJABOVA,
Buxoro Davlat universiteti dotsenti;
Mahfuza ERGASHEVA,
Buxoro shahridagi 35-maktabning
oliy toifali o'qituvchisi.**

¹ Q. Yo'ldoshev va boshq. Adabiyot. 7-sinf. T.: Sharq, 2009. 99-b.

² «O'zbekiston adabiyoti va san'ati». 2007-yil, 2-fevral.

³ Q. Yo'ldoshev va boshq. Adabiyot. 7-sinf. T.: Sharq, 2009. 109-b.

**Муҳаммад Алининг «Мироншоҳ Мирзо»
романида полисемантизмларнинг
қўлланиши ҳақида**

Маълумки, сўз бадиий тасвирнинг асосий воситаси, образ яратишнинг, уни индивидуаллаштиришнинг муҳим омилларидан бири саналади. Сўзсиз, сўзлар иштирокисиз объектив борлиқдаги нарса-предметларни, ҳодисаларни аниқ тасвирлаш мумкин эмас.¹ Шунинг учун таниқли ёзувчилар ўз асарларида сўзлардан аниқ, ўринли фойдаланишга, бунда сўзнинг кўп маънолик хусусиятини ҳам инобатга олишга ҳаракат қилиб келганлар.

Ушбу мақолада таниқли ёзувчи Муҳаммад Алининг «Улуғ салтанат» тетралогиясининг учинчи китоби – «Мироншоҳ Мирзо» тарихий романида полисемантизмларнинг қўлланиши ҳақида сўз юритамиз. Муҳаммад Али ушбу асарида XIV аср эски ўзбек адабий тилида кенг қўлланган сўзлардан ўринли фойдаланган. Масалан, адабий тилда «*тирсилламоқ*» феъли кўп маъноли бўлиб, унинг кўчма маъноси *тўлиб-тошмоқ* (*куч-қувват, ғайратга тўлмоқ*)дир.² Ёзувчи асарида бу сўзни инсонларнинг кўчаларда кўплиги маъносида қўллаган:

*«Одамлар кўплигидан кўчалар тирсиллайди. Дам ўтмай Ҳиндистондан, Суриядан, Табриз, Шамрха, Дамашқ, Шероз, Ҳўрмуз, Самарқанд ва Бухородан моллар ортилган туя карвонлари маржондай тизилиб шаҳарга кириб келади».*³

Адабий тилда «қанот» сўзи полисемантик сўзлардан бири бўлиб, унинг бир маъноси «суянчиқ, кўмакчи» (ЎТИЛ-5, V, 240-б.). Ёзувчи Муҳаммад Али бу сўзни ўша маъносидан фойдаланиб, Мироншоҳ Мирзо нутқи таркибида қўллаган:

«Маҳди улё Сароймулкхоним меҳрларидан ҳам бенасиб қолғонмиз. Навозишу тарбиятлар, меҳрибончиликларни бизга эмас, бошқа амирзодаларга, набира-ларга қилдилар, қилаётирлар... Ҳаммани ўз қанотлари остига олдилар, аммо у ердан биздай етим жўжага жой топилмади...» (410-б.).

Бадиий нутқ услубига хос матнларда полисемантик сўзлардан услубий мақсадларда фойдаланилганда уларнинг асосий, ўз маъносидан ташқари, кўчма маъноларига кўпроқ эътибор берилади.⁴ Масалан, «Мироншоҳ Мирзо» романида «оҳу» сўзининг полисемантик хусусиятидан ўринли фойдаланилган ҳамда бу сўз бир матн таркибида ҳам ўз маъноси («чиройли қора кийик»), ҳам кўчма маъноси («нозик, маҳбуба, аёл»)да қўлланган (ЎТИЛ-5, III, 197-б.):

«Амирзода умрида бундай кўркам махлуқни учратмаган эди. Оҳу чиндан ҳам ўз исмига мос моҳир ҳайкалтарош ясаган қўғирчоқдай нафис ва хушсурат эди! «Оҳуларни ушлашни, силаб-сийпалашни яхши кўрамен!..» деди завқи ортиб. У узун сочли «оҳу»лар тутмоқни ёқтиради. Оҳ, оҳ, узун сочли, қайрилма қош оҳулар!.. Кейинги пайтларда, Мироншоҳ Мирзо ўзининг хотинлари ва канизаклари билан кифояланмай, бировнинг кўзга яқин қизи, келини, канизаги борми – андишасиз тўшакка тортадиган одат чиқарганди» (373-б.).

Адабий тилдаги арабча «иддао» сўзи полисемантик сўзлардан бири бўлиб, «ўзи учун муносиб бўлмаган,

ортиқча даъво» сингари кўчма маънони ҳам билдиради (ЎТИЛ-5, II, 173-б.). Ёзувчи Муҳаммад Али бу сўзнинг ана шу хусусиятидан фойдаланиб, уни «иддао айламоқ» бирикмаси таркибида қўллаган:

*«Кейин Қирмонга қадам қўйди, муаззам Шерозни мамлакат пойтахтига айлантирди, Ироқи Ажамни ўз тасарруфига киритиб, Озарбайжонга **иддао айлаб**, жалойирийларга таҳдид сола бошлади»* (62-б.).

«Қадди букилмоқ» бирикмаси ҳам полисемантик хусусиятга эга бўлиб, унинг кўчма маъноларидан бири «синдирмоқ, енгмоқ, тобе қилмоқ»дир (ЎТИЛ-5, I, 368-б.). Романда Сароймулкхоним нутқида «қадди букилмоқ» бирикмасининг ана шу полисемантик хусусияти ўз ифодасини топган:

*«Жета ёқлар ҳам тинчиди, Эрон тарафларга уч йиллик юриш бўлди, буниси беш йилга чўзилди, Олтин Ўрданинг **қадди букилди...**»* (М.М., 371-б.).

Адабий тилдаги «бозори қизимоқ» бирикмаси аслида савдо-сотиқнинг яхши йўлга қўйилганини ифодалашга хизмат қилади (ЎТИЛ-5, V, 278-б.). Ёзувчининг «Мироншоҳ Мирзо» романида эса бу бирикманинг маъноси кенгайиб, пейзаж, табиатни тасвирлаш воситасига айланган:

*«...Сойлар тўлиб оқади, ундан тепароқларда, қир-адирларда эса ўзларини дунё томошасига солай деб, ер бағридан шошилиб отилиб чиқишган лолақизғалдоқлар, чучмомалар **бозори қизийди...**»* (377-б.).

Адиб бу асарида «гилам тўшамоқ» оддий сўз бирикмасини кўчма маънода қўллаб, «мармар ётқизилган» маъносини ифодалашга бўйсундирган. Бу ўринда матнда «гилам» сўзининг қўштирноқ ичида берилиши унинг

кўчма маънода қўлланаётганини билдирган: «*Муҳаммад Султон билан Соғинч бикалар эртасигаёқ Боғи Шимолга бориб томоша қилдилар ва ҳайратдан ёқа тутдилар! Хонимойимнинг айтганларича бор экан, Олиймақом қаср кўкка бўй чўзган, ҳар буржида Табриз мрамаридан устунлар қўйилган, томлар эса тилла ва ложувард нақшлар билан қопланган, қаср олдидаги майдонга ойнадай мрамар тошлардан «**гилам**» тўшалган...*» (384-б.).

«Мироншоҳ Мирзо» тарихий романида омоним сўзларнинг бир неча маъносини бир матн таркибида қўллаш орқали сўз ўйинлари, аския-пайровлар вужудга келтирилган. Масалан, адабий тилда «қулоқ» сўзининг ўз луғавий маъноси «одам ҳамда умуртқали ҳайвонларнинг эшитиш ҳамда мувозанат аъзоси ва унинг ташқи қисми»дан ташқари қатор кўчма маънолари бўлиб, шулардан бири «*баъзи механизм ва мусиқа асбобларининг бураб ишга тушириш ёки созлаш учун хизмат қиладиган қисми*» маъносидир (ЎТИЛ-5, V, 371–372-б.). Асарда Мироншоҳ Мирзонинг созандалар сардори Хожа Мароғий билан мулоқотида «қулоқ» сўзининг ана шу икки маъноси асосида сўз ўйини вужудга келган:

«Созандалар сардори сариқдан келган чиройли юзли, сийрак қошли, қирқ беш ёшлардаги Хожа Мароғий дуторини созлаш учун қулоғини узоқ буради.

– Қулоғини бурамасанг, қулоқ солмайдур... – деди Мироншоҳ Мирзо мутрибга боқар экан.

– Доно сўзларни айтдилар, амирзодам! – хушомадгўйликни ўринлатаркан, у ёқ-бу ёққа қараб қўйди вазири аъзам Муҳаммад Жалд. – Бор-ўйғи тўрт каломда бутун дунёнинг мазмунини мужассам айладилар-а!..

Даврада қўллаб-қувватловчи овозлар эшитилди. Хожа Мароғий кулди:

– *Ҳа, ҳукмдорим, сас чиқармоқ учун қулоғини бурамак лозим»* (385–386-б.).

Тилимизда «оқмоқ» сўзи ҳам полисемантик сўзлардан бири саналади. Унинг бир маъноси «жараён тарзида, кўплашиб бирор томонга юрмоқ, ўтмоқ» дир (ЎТИЛ-5, III, 181-б.). «Мироншоҳ Мирзо» романида ҳам «оқмоқ» сўзи худди шу маъноларни ифодалаш мақсадида қўлланган:

«Юртда Наврўз байрами ҳукм сурарди. Соҳибқироннинг Дашти Қипчоқ сафаридан қутлуғ айёмга Самарқанди фирдавсмонандга етиб келганликлари байрамнинг шукуҳига яна шукуҳ қўшди. Фуқарою мискин Кониғилга оқди» (59-б.).

Адабий тилдаги «тўкиб солмоқ» сўзи кўчма маънода «дилдаги бор нарсани, бор-йўғини айтмоқ, дилдагини айтиб юракни бўшатмоқ» маъносини билдиради (ЎТИЛ-5, IV, 233-б.). «Улуғ салтанат» романида бу сўз муаррих Ғиёсиддин Алининг ички нутқи таркибида худди шу маънони ифодалашга хизмат қилган:

«Уни ҳайратга солган нарса Шоҳ Шужоъдай таъби назми бор, жоруллоҳ Маҳмуд аз-Замахшарийнинг машҳур «Ал-Кашшоф»ини тўла таҳлил айлашга қодир фозил кишининг бу қадар бешафқат ва беандиша бўла олиши эди. Кошкйди, иложи топилса, кўнглидагининг барини юзига айтиб, тўкиб солса!...» (66-б.).

Маълумки, «(Гул)чечак» сўзи «табиий равишда ўсадиган гулли ўсимлик; гул» маъносини (ЎТИЛ-5, IV, 477-б.), «райҳон» сўзи эса «хушбўй ўсимлик тури» маъносини билдиради (ЎТИЛ-5, III, 345-б.). Ушбу сўзлар «Мироншоҳ Мирзо» романида ўз маънолари – гул ном-

ларини эмас, ҳарам гуллари – аёллар маъносини ифодалаган: «Одатда, у (Мироншоҳ Мирзо – А.Б.) Амир Темур мисоли ҳафтанинг маълум бир кунини бир маликага бахш этар, пайшанба ҳамиша Хонзода хонимники эди. Аммо, навниҳол, янги очилмоқчи бўлган хушбўй **гулчечаклар** турганда, амирзоданинг япроқлари сўлий бошлаган **райҳонларни** ҳидлашга фурсати топилмасди...» (М.М., 407-б.).

«Юлдуз» сўзи кўчма маънода «**машҳур бўлиб танилган, шуҳрат қозонган шахс**» деган маънони англатади (ЎТИЛ-5, V, 81-б.). Мазкур романда бу сўзнинг ана шу маъноси асосида «**зеҳну идрок самосининг юлдузи**» перифразаси ҳосил қилинган ҳамда бу тасвирий ифода Катта малика – Сароймулкхонимга нисбатан қўлланган:

«**Катта маликанинг ўзи-чи? Сал кам йигирма йилдирки, у Амир Темур Кўрагон ҳарамиди... Соҳибқирон меҳридан тобора қулфи-дили очилиб, кўрку ҳусн афлорининг офтобю, зеҳну идрок самосининг юлдузига айланди. Уни зукко аёл сифатида «Бибихоним» деб атайдилар...**» (112-б.).

Фарзанд кўриш дарду ҳасрати билан ёнган Сароймулкхонимнинг ички кечинмаларини очиб бериш мақсадида ёзувчи «**тирноқ**» сўзининг полисемантик хусусияти (ЎТИЛ-5, IV, 113-б.)дан ўринли фойдаланган:

«**Эй, худойим! Бандаларингни раъйига доим ҳам қарайвермас экансен-да! – деб юборди инграганча Сароймулкхоним. – Амир соҳибқироннинг ҳам, мен муштипарнинг ҳам нима гуноҳимиз бор? Зору таваллоларимизга боқмай, бизлардан бир **тирноқни** аядинг... Анчайин чор-ночор бандаларингга ҳам қатор-қатор ўғиллар бериб турибсен-ку!..**» (112-б.).

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Давлат мукофоти совриндори Муҳаммад Али «Улуғ салтанат» тетралогиясининг учинчи китоби бўлган «Мироншоҳ Мирзо» тарихий романида полисемантик сўзлардан моҳирлик билан фойдаланиб, асарнинг таъсирчанлиги ва образлилигини оширишга муваффақ бўлган.

Бекмурод ЙЎЛДОШЕВ,
филология фанлари доктори,
СамДУ профессори,
Адиба БОЙҚОБИЛОВА,
СамДУ 2-босқич магистранти.

¹ Э. Қиличев. Бадиий тасвирнинг лексик воситалари. Т.: Фан, 1982. 11-б.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати, беш жилдлик. 4-жилд. Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти, 2008. 115-б. Бу луғат мақолада ЎТИЛ-5 қисқартмаси билан берилиб, қавс ичида асар жилди ва саҳифаси кўрсатилган.

³ Муҳаммад Али. Улуғ салтанат. Тарихий роман. Учинчи китоб. Мироншоҳ Мирзо. Т.: «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2010. 15-б. (Кейинги мисоллар шу асардан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилган).

⁴ Э.Қиличев. Ўзбек тилининг практик стилистикаси. Т.: Ўқитувчи, 1985. 23-б.

Ўзбек тилида *йиғи* ҳолатини ифодаловчи лексик-фразеологик бирликлар ҳақида

Ўзбек тилида психик-физиологик амални ифодаловчи лисоний воситалар орасида *йиғи* ҳолатини билдирувчи лексик-фразеологик бирликлар ҳам алоҳида ўрин тутди. *Йиғи* ҳолатини билдирувчи феъллар ва феъл фраземалар бирлашиб алоҳида лексик-семантик гуруҳ

(ЛСГ)ни ташкил этади. Бундай ЛСГ таркибига кирувчи бирликлар маъносининг ўзига хос хусусияти шундаки, улар билдирадиган *йиғи* ҳолати одамнинг қийналиш, азобланиш натижасида оҳ-фарёд чекиш, нола қилиш сингари рухий кечинмалари билан чамбарчас боғланган бўлади. Ўз вақтида Алишер Навоий «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида *йиғи* ҳолатини билдирувчи феъллар маъносидаги ана шу хусусиятга алоҳида эътибор қаратган эди. Алишер Навоий шеъриятнинг объекти бўлган ҳис-туйғулар ва бу ҳис-туйғуларни ифодаловчи сўзлар ҳақида фикр юритар экан, шундай деб ёзган: «...шеърнинг бино ва мадори ишққа эврлур ва ошиқликда **йиғламоқ**дин куллийроқ ва доимийроқ амр йўқтур...».

Буюк сўз устаси Алишер Навоий ёзиб қолдирган бу фикрларнинг биз учун қимматли томони шундаки, унда *йиғи* ҳолатини умумий тарзда ифодаловчи сўз («йиғламоқ» феъли)нинг ўзигина эмас, балки рухий-физиологик амалнинг муайян томонларини бўрттириб ифодаладиган бошқа луғавий бирликлар ҳам бирма-бир кўрсатилган. Бунда Алишер Навоий *йиғи* ҳолатини билдирадиган бир қатор феълларнинг ифода кучини шеърий мисралар орқали бирма-бир кўрсатишга муваффақ бўлган:

«...анда («йиғламоқ» ҳолатида – Д.Ю.) танаввуъ бор:
йиғламсинмоқ мазмунидаки, турк мундоқ дебдурки, байт:

*Зоҳид ишқин десаки, қилғай фош,
Йиғламсинуру кўзига келмас ёш.*

Ва **инграмоқ** ва **синграмакким**, дард била яшурун оҳиста йиғламоқдур ва ораларида тафовут оз топилур, туркчада бу матлаъ борким, байт:

*Истасам давр аҳлидин ишқинғени пинҳон айламак,
Кечалар гаҳ инграмакдур одатим, гаҳ синграмак...*

Ва **сиқтамоқ**ким йиғламоқда муболағадур, турк бу навъ адо қилибдурки, байт:

*Ул ойки, кула-кула қироғлатти мени,
Йиғлатти мени демайки, сиқтатти мени.*

Яна бийик ун билаки, эътидолсиз ошуб била йиғлагайлар, ани **ўкурмак** дерлар ва туркчада ул маънида бу матлаъ борким, байт:

*Ишим тоғ узра ҳар ён ашк селобини сурмакдур,
Фироқ ошубидин ҳар дам булут янглиғ ўкурмакдур...*

Яна **йиғламоқ**нинг **ўкурмаки** муқобаласида **инчкирмак** дағи бор ва ул инчка ун била йиғламоқдур ва ул турк лафзида бу навъ таркиб била адо топибдурким, байт:

*Чарх зулмида бўғзумни қириб йиғлармен,
Игирур чарх (киби) инчкириб йиғлармен».¹*

Йиғи ҳолати чуқур руҳий жараён маҳсули бўлиб, унинг махсус физик белгилари мавжуд:

а) махсус овоз (*йиғи* овози) асосида ҳосил бўлган *йиғи* ҳолати;

б) кўз ёши асосида ҳосил бўлган *йиғи* ҳолати.

Ўзбек тилининг луғавий тизимида мавжуд *йиғи* феълларининг деярли барчаси бу амални ё овоз билан ёки кўз ёши воситасида билдирадиган лексик бирликлар саналади.

Йиғи ҳолатини овоз билан ифодаловчи феълларнинг кўпчилиги тақлидий (овозга тақлид) сўзлар саналади. Бу феълларнинг семантик ядросини ташкил этувчи *йиғламоқ* феъли ҳам аслида тақлидий сўз бўлган. Эти-

мологик луғатда қайд этилишича, *йиғи* сўзи «қадимги туркий тилда «йиғлаш» маъносини англатган **ЙЫҒ** отига кучайтириш маъносини ифодаловчи **-Ы** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; ўзбек тилида **Ы** унлиларининг каттиқлик белгиси йўқолган: **ЙЫҒ+Ы = ЙЫҒЫ > ЙИҒИ**»².

Йиғи сўзига беш жилдлик «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» (ЎТИЛ-5)да қуйидагича изоҳ берилган: «ғам-алам, оғриқ, изтироб ва шу кабилар туфайли юзага келадиган руҳий ҳолатнинг кўз ёши, ўзига хос товуш билан кузатиладиган ифодаси, шундай ҳолат билан юзага келадиган кўз ёши, товуш» (ЎТИЛ-5, II, 272-б.).

Изоҳланаётган *йиғи* ҳолатини ифодаловчи феълларнинг маъновий ядросини *йиғламоқ* феъли ташкил этади. *Йиғламоқ* феъли (умуман, *йиғи* ҳолатини ифодаловчи феълларнинг барчаси) аъмолий-маъновий жиҳатдан бир валентли моделга эга.³ Бундай феълларнинг ягона валентлиги агенс валентлиги бўлиб, улар нутқий жараёнда шахс номлари ёки шахс номлари ўрнида қўлланувчи бошқа туркумга оид сўзлар ёрдамида реаллашади. Масалан: «*Тағой Туркон оқа чидамади, бошини маҳди улё тўни пешига буркаганча, ўксиб йиғлаб юборди*» (У.с., П, 183); «*Сароймулкхоним қараса, Хонзода хоним пиқиллаб йиғлаяпти*» (Муҳаммад Али. «Улуғ салтанат», 322-б.) кабилар.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида *йиғи* ҳолатини умумий тарзда ифодалашда кўпроқ *йиғламоқ* феълидан фойдаланилади. Бу феъл шу семантик гуруҳга кирувчи бошқа феълларга нисбатан информатив жиҳатдан саёз, мавҳум сўз саналади. Нутқ жараёнида бу сўз *йиғи* ҳолатини кўпроқ қайд (констатация) қилиш учун қўлланади, шунга кўра бу феъл *йиғи* ҳолати ҳақида қўшимча эмоционал-экспрессив хусусиятларни ўзида акс

эттирмайди. Шунга кўра, бизнингча, *йиғламоқ* феълени шу семантик гуруҳ доирасидаги бошқа сўзлар учун доминанта (классификатор сўз) деб баҳолаш ўринлидир. Негаки, бу феъл ўзи ифодалаётган амал *йиғи* амаллари синфига мансублигини билдиради, лекин бу амал тўғрисидаги қўшимча маълумотлар, эмоционал-услубий нозикликлар матн таркибида бошқа вербал ва новербал воситалар ёрдамида ифодаланади.

Йиғи концептига ишора қилувчи *йиғламоқ* феълнинг аниқловчилари сифатида матнда қўлланадиган вербал ва новербал воситаларни қуйидаги каби бир нечта маъновий гуруҳларга ажратиб ўрганиш мумкин:

1. *Йиғи ҳолатининг баланд овоз билан кечишини билдирувчи воситалар.*

Бу маъновий гуруҳга *бор овози билан, бор товуши билан* каби кўмакчили бирикмалар киради. Булардан ташқари, *қичқирмоқ, чинқирмоқ, бақирмоқ* каби феълларнинг равишдош шакли ҳам *йиғламоқ* феълдан олдин келиб, шу феълнинг аниқловчиси вазифасини бажаради: *қичқириб йиғламоқ, бақириб йиғламоқ, чинқириб йиғламоқ* кабилар.

Ўзбек тилида *йиғи* ҳолатининг баланд овоз билан кечишини ифодалайдиган воситалар қаторига *ҳўнг-ҳўнг* такрорий сўзи ҳам киради. Бу сўз *йиғи* ҳолатининг баланд овоз билан кечишидан ташқари, руҳий-физиологик амалнинг очиқча, рўйи-рост кечишини ҳам билдиради.

2. *Йиғи ҳолатининг овозсиз кечишини билдирувчи воситалар.*

Бу тил воситаларига *овозсиз, товушсиз, унсиз* каби луғавий бирликлар киради. Мазкур луғавий бирликлар матн таркибида *йиғламоқ* феълнинг аниқловчиси бўлиб

келади ҳамда *йиғи* ҳолатининг ички томони, шахснинг руҳий кечинмаларини ифодалайди.

Йиғи ҳолатининг овозсиз кечишини ифодалаш учун қўлланадиган воситалар орасида *юм-юм* такрорий сўзи алоҳида ўрин тутади. Бу сўз ҳозирги ўзбек тилида мустақил равишда қўлланмайди. У бадиий ва сўзлашув услубига хосланган матнлар таркибида фақат *йиғи* ҳолатини билдирадиган феъллар билан бирикиб, яхлит қурилмани ҳосил қилади.

3. *Йиғи* ҳолатининг кучли ғам-ҳасрат билан кечишини билдирувчи воситалар.

Бу воситалар кучли ҳис-туйғу ифодаладиган лексико-фразеологик бирликлардир. Бундай бирликлар қаторига биринчи навбатда *ўртанмоқ*, *ёнмоқ*, *куйинмоқ* каби феълларнинг кўчма маънода қўлланган шакллари киради. Бу феълларнинг равишдош шакли *йиғламоқ* феълидан олдин келиб, *йиғи* ҳолатининг кучли изтироб, ғам, алам, чуқур қайғу асосида содир бўлаётганини ифодалаш воситасига айланади.

Йиғи ҳолатининг кучли изтироб ва ғам-алам билан кечишини бўрттириб кўрсатиш мақсадида матнда *зор*, *қон* каби сўзлар ҳам қўлланади. Жумладан, *зор* сўзи *йиғламоқ* феъли билан бирга қўлланганда энг зарур, энг азиз нарсадан айрилиш ё унга етолмаслик орқасида алам, изтироб билан йиғлаш ҳолатини билдиришга восита бўлади. *Қон* сўзи эса *йиғламоқ* феъли билан қўлланиб, аччиқ алам, ҳасрат билан йиғлаш ҳолатини кучли тарзда ифодалайди.

Изтироб ва алам ҳиссини матнда яна ҳам кучлироқ, бўрттириб ифодалаш мақсадида *зор* ва *қон* сўзлари такрор қўлланади: *зор-зор йиғламоқ*, *қон-қон йиғламоқ* каби.

Йиғламоқ феъли бир валентли моделга эга бўлганлиги учун бу хусусият *йиғламоқ* феълининг матнда асосий маънода қўлланилишини таъминлайди.

Ҳозирги ўзбек тилида *йиғламоқ* феъли айрим ўринларда «кимнидир нимагадир кўндиришга уринмоқ» маъносини ифодалаши ҳам мумкин. Бундай ҳолатда *йиғламоқ* феъли *ялинмоқ*, *ёлвормоқ* каби феъллар билан бир ЛСГни ташкил қилади.

Бу ЛСГ таркибига кирувчи феълларнинг семантик валентликларидан бири адресат валентлигидир.⁴ Шунинг учун *йиғламоқ* феъли ялиниш-ёлвориш ҳолатини билдириш мақсадида қўлланганда бу феъл бошқарадиган сўзлар қаторига адресат валентлигининг реализатори ҳам қўшилади.

Ҳозирги ўзбек тилида *йиғи* ҳолатини билдирувчи лексик-фразеологик бирликлар қаторига бир қанча мақол, матал ва фраземалар ҳам киради. Жумладан, *қорнингга йиғлама, қадрингга йиғла; (унинг) ҳолига маймунлар йиғлайди, тойчоқлар йиғлайди от бўлдим деб, келинчаклар йиғлайди ёт бўлдим деб; йиғламоқдан бери бўлмоқ, йиғлашдан бери бўлмоқ* кабилар. Бундай мақол ва фраземалар *йиғламоқ* феъли ҳозирги ўзбек тили семантик тизимида муҳим ўрин тутишидан далолат беради.

Баланд овоз билан *йиғлаш* ҳолатини билдирувчи феъллар гуруҳига *хўнграмоқ, бўкирмоқ, ўкирмоқ, ўкрамоқ, бўзламоқ, дод-фарёд қилмоқ, уввос тортмоқ, ув тортмоқ, чуввос солмоқ* каби сўзлар киради. Бундай феълларнинг характерли хусусиятларидан бири шундаки, уларнинг барчаси равишдош шаклида *йиғламоқ* феълдан олдин келиб, *йиғи* ҳолатини ифодаловчи қуйидаги

сингари сўз бирикмалари ҳосил қилади: *ҳўнграб йиғламоқ, бўкириб йиғламоқ, ўкириб йиғламоқ, ўкраб йиғламоқ, бўзлаб йиғламоқ, дод-фарёд қилиб йиғламоқ, уввос тортиб йиғламоқ, ув тортиб йиғламоқ, чуввос солиб йиғламоқ* кабилар.

Йиғи овозининг меъёрдан ортиқ (меъёрдан баланд) эканлигини таъкидлаш, бўрттириш зарурати туғилганда бу феъллардан баъзилари такрор ҳолда қўлланади. Масалан: *ўкириб-ўкириб йиғлади, ўкраб-ўкраб йиғлади, ҳўнграб-ҳўнграб йиғлай бошлади* кабилар.

Овознинг меъёрдан ортиқлиги, баландлиги тасавури изоҳланаётган феълларни *йиғи* ҳолатини билдирадиган бошқа феъллардан фарқлабгина қолмай, уларни яхлит бир семантик гуруҳга бирлаштириш вазифасини ҳам бажаради. Ана шу жиҳатдан қараганда, бу тасаввур мазкур феъллар маъносининг бирлаштирувчи, идентификацияловчи компоненти сифатида баҳоланиши мумкин.

Бундан келиб чиқадиган хулоса шундан иборатки, изоҳланаётган феъллар бу умумий маъновий белгидан ташқари, яна ўзига хос, ички маъновий белгиларга ҳам эга бўлади. Бундай ўзига хос маъновий белгилар мазкур феълларнинг индивидуал маъновий қиёфасини белгилашга хизмат қилади. Жумладан, *ҳўнграмоқ* феълининг ўзига хос маъновий белгиси *йиғи*га сабаб бўлган ғам, ҳасратнинг юқори даражада эканлигини кўрсатиш бўлса, *дод-фарёд қилмоқ* феълининг ўзига хос семантик белгиси *йиғи*га сабаб бўлган зулм ва жабрнинг кучли тазйиқини таъкидлашга алоқадордир. Изоҳланаётган бундай феълларнинг умумий (бирлаштирувчи) ва хусусий (айирувчи) маъновий белгилари ўзаро қоришиқ ҳолда намоён бўлади. Бу феълларнинг ҳар бири *йиғи*

ҳолатининг махсус, алоҳида турини ифодаловчи луғавий бирликлар саналади.

Бу ўринда шуни ҳам инобатга олиш керакки, ўзбек тилида паст овоз билан йиғлаш ҳолатини билдирувчи махсус феъл мавжуд эмас. Лекин тилимизда баланд овозда йиғлаш ҳолатини билдирувчи феълларга нимаси биландир қарама-қарши, зид қўйиладиган айрим феъллар бор. Бундай феъллар қаторига *ингаламоқ*, *инграмоқ* сингари сўзларни киритиш мумкин. Агар биз бу феълларнинг индивидуал маъновий белгиларини назардан соқит қилсак, улар *ҳўнграмоқ*, *бўкирмоқ*, *бўзламоқ* каби феъллардан йиғи овозининг ингичкалиги, пастлиги каби хусусиятларни кўрсатиши билан фарқланишини кўриш мумкин. Изоҳланаётган *ингаламоқ*, *инграмоқ* каби феъллар таркибидаги «и» товуши ҳам мана шу ҳолатга ишора қилади. Яъни ўзбек тилида *ҳўнграмоқ*, *бўкирмоқ*, *бўзламоқ* каби феъллар таркибида қўлланган «ў» унли товуши йўғон, қўпол овоз билан, *ингаламоқ*, *инграмоқ* каби феъллар таркибидаги «и» унли товуши эса ингичка, нозик овоз билан талаффуз қилинади.

Умуман, *йиғи* ҳолатининг физик, физиологик белгиларидан бири кўз ёши бўлиб, тилимизда *йиғи* ҳолатини бу белги асосида ифодалайдиган бирликлар асосан қуйидаги фраземалардан иборат: *кўз ёши қилмоқ*, *кўз/и/га ёш келмоқ*, *кўз/и/га ёш олмоқ*, *кўз ёши тўкмоқ*, *кўз/и/дан ёш оқмоқ*, *кўз/и/ ёшга тўлмоқ*, *кўз/и/га ёш тўлмоқ* кабилар. Бу фраземаларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, улар, асосан, овозсиз йиғлаш ҳолатини билдириш учун восита бўлиб хизмат қилади: *«Муҳаммад Чуроға додҳох ҳеч қачон соҳибқиронни бундай умидсиз ал-позда кўрмаганди, кўзларидан чирт этиб ёш чиқиб*

кетди» (Муҳаммад Али. «Улуғ салтанат», 42-б.); ...кўз ёши қилиб олди; ...кўзига ёш келди; ...кўз ёшини артди; ...кўзимга ёш олдим кабилар.

Шундай қилиб, бизнинг дастлабки таҳлилларимиз асосида хулосага келиш мумкинки, тилимизда *йиғи* ҳолатини ифодаловчи феъллар ва айрим фраземалар ҳам алоҳида концепт таркибига бирлашади ва яхлит ҳолда бир умумий ЛСГни ташкил этади, уларнинг маъновий структурасида *йиғи* ҳолати билан боғлиқ ҳолда кўплаб қўшимча маъно қирралари ҳам ифодаланади. *Йиғи* ҳолатини ифодаловчи феъллар ва фраземалар тилимизнинг бойлигини, ўзига хос маъновий имкониятларга эгаллигини, тил ва нутқ орасидаги диалектик муносабатни ифода этади. Бундай ҳолат, айниқса, бадиий ва публицистик услубга алоқадор матнларда ёрқинроқ намоён бўлади.

**Дурдона ЮНУСОВА,
СамДУ аспиранти.**

¹ Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. XVI жилд. Т.: Фан, 2000. 5–40-б.

² Ш.Раҳматуллаев. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). Т.: Университет, 2000. 600-б.

³ Луғавий бирликларнинг валентлиги ҳақида қаранг: И.К.Кучкартаев. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке. Т.: Университет, 1977. С. 8–24; М.Миртожиев. Ўзбек тилидаги феъл валентликлари. Т.: Университет, 2007. 44–46-б.

⁴ Ўша асар. 64-б.

Шахс концепциясини яратишда эссе жанрининг аҳамияти

Атоқли адабиётшунос олим Озод Шарафиддинов ижодида эссе жанри алоҳида ўрин тутди. Профессор У.Норматов ҳам бу ҳақда тўхталиб: «Озод ака табиатан ижодкор сифатида гўё эссе учун туғилган. Унинг сўнги йиллардаги жўшқин ижоди, ноёб истеъдоди айни шу жанрда ёрқинроқ ва тўлароқ намоён бўлгани тасодифий эмас», деб ёзган.

Озод Шарафиддинов эсселари самимияти, сўз юритилаётган шахс ҳақидаги хотиралар руҳини бера олиш маҳорати билан алоҳида ажралиб туради. Масалан, унинг А.Қаҳҳорга¹ бағишлаган эссесида (1988) ёзувчининг салоҳияти, қатъияти, юксак маданияти, ҳақгўй инсонлиги ҳақидаги ўйлар жамланган. Муаллиф бу асар билан чекланиб қолмай, «Ижодни англаш бахти»² номли китобининг «Қадрдон чеҳралар» рукнида «Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги этюдлар...»ни (1995–2003) давом эттирди. Машҳур ёзувчи янгитдан кашф қилингандек бўлди. Бу асар мақтовга ҳам, ҳимояга ҳам муҳтож бўлмаган, асарлари билан ўзига муҳташам ҳайкал яратиб кетган Абдулла Қаҳҳор ижодига янги кун назари билан қараш эди.

Озод Шарафиддинов ким ҳақида фикр юритишидан қатъи назар, *холислик биринчи ўринда туриши лозим* деган ақидага амал қилади. Эсседа Абдулла Қаҳҳор давр моҳиятини чуқур тушунгани, ижодида мафкуравий ва партиявий талабларга бўйсинишга мажбур бўлгани

ҳолда, мана шу қолиплардан четлашишга, халқимиз манфаатини кўзлашга ҳаракат қилгани ёрқин далиллар билан кўрсатиб берилган.

«Саид Аҳмаднинг санъати», «Бардош ва садоқат», «Умрнинг мунаввар кунлари» номли эсселарда Саид Аҳмаднинг инсоний хислатлари ижодий фаолияти, асарлари таҳлили билан уйғунлашиб кетади. Озод Шарифиддиновнинг маҳорати шундаки, у муайян ижодкорни худди бизнинг энг яқин инсонимиз каби таништиради ва ортидан етаклайди. Бу эсселарда Саид Аҳмад асарларининг ёзилиши тарихи, унга мунаққидларнинг муносабати, қилинган тазйиқлар оқибати ҳақида батафсил маълумот берилади.

«Муҳаббат кунда керак...»³ эссесида эса муаллиф ақл-заковат, сабр-тоқат, ўзаро ҳурмат ва масъулият, эркак-аёл муносабати, меҳр-оқибат ҳақида ибратли ўй-мулоҳазаларини билдиради. Адиб муҳаббатнинг боқийлиги учун курашган одам уни ҳамиша авайлаб ардоқлаши лозимлигини таъкидлаган, бу, ўз навбатида, «турмуш ўртоқларини кир бўлган кўйлакдай алмаштираверадиганлар» учун сабоқ бўлади.

«Ижодни англаш бахти» ва «Довондаги ўйлар» китобларига кирган эсселарда бир неча йўналиш мавжудлигини кўриш мумкин. Ижодкор шахси ҳақида юбилей муносабатлари билан, адабий муҳокамалар, хотираларга доирлари шулар жумласидандир. Эсселарнинг номланишиёқ китобхонни ўзига жалб қилади. Масалан: «Умарбековнинг ўлмас фазилатлари», «Нурга йўғрилган умр», «Бир асар муҳокамаси», «Ҳар инсон бир мўъжиза». Ҳар бир эссенинг тили ва услуби, бадиий асар қаҳрамони портретини яратиш маҳорати муаллиф индивидуаллигини белгиловчи хусусиятлардандир.

«Умарбековнинг ўлмас фазилатлари»⁴ эссесида «Дамир Усмоновнинг икки баҳори» қиссасининг ёзилиш тарихи ҳақида сўз юритилади ҳамда эссе қаҳрамонининг инсоний фазилатлари ёритилади. Муаллиф ёзувчи ижодини баҳолаётган экан, «Унинг илк ҳикояларидаёқ аллақачон қотиб қолган ёзувчининг оёқ-қўлларини кишандай бандлаб оладиган совуқ қолиплардан қочиш бор эди» деб ёзган эди. Ҳаётининг тафсилотларга бой бўлган бу эссе бадиийликдан йироқ эмаслигига бир далил: «Жигули» кўп жиҳатдан маъқул машина эди. Енгил, инжиқлиги йўқ, тезюрар, бензинни кам сарфлайди, лекин унчалик мустаҳкам эмас, 5–6 йил ичида мурватлари қариб қолган раққосанинг суякларидай шиқиллаб қолар эди». Ана шундай жонли тасвирга бой бўлган хотира – эссе якунида Ў.Умарбеков умри «авж пардаларида узилган гўзал қўшиқ»қа қиёс қилинади.

«Бир асар муҳокамаси»⁵ деб номланган кейинги эсседа «Синчалак» асарининг муҳокамаси, ундаги «сиёсий хато» ҳақида батафсил маълумот берилади. Аввало эссе муаллифи муҳокама кунига аниқлик киритади – 1959 йил 23 январь. Сўнгра бугунги китобхон учун ўша давр ҳақидаги қимматли маълумотлар, яъни ўша даврнинг талаблари, асар Ёзувчилар уюшмасига муҳокамага олиб келинганлик сабаби ҳақида сўз боради. Муҳокама давомида қиссага «ёпиштирилган» асоссиз эътирозлар (воқеалар тасвирида партия ички «демократия»сининг бузилганлиги, марказком вакилининг ташрифи, асардаги турли нуқсонларни «ахтариш» давомида партия ходими тўғрисидаги қиссанинг «Синчалак» деб номланиши ҳам ҳурматсизлик экани) келтирилади. Юқоридаги камчиликлар М.И.Шевердин томонидан билдирилгани ҳолда, муҳокамада нутқ сўзлаган Ҳаким

Назир, Александр Удалов, Сергей Бородин, Сарвар Азимов, Ваҳоб Рўзиматов, Шариф Толипов, қисса таржимони Константин Симонов ва, ниҳоят, муҳокама раиси Комил Яшин асарнинг ғоявий-бадиий қийматини ҳаққоний баҳолашгани тарихий фактлар асосида далилланади.

Озод Шарафиддиновнинг ўткир нигоҳи нафақат ўзбек адабиёти, адабиётшунослиги масалалари, балки жаҳон миқёсидаги муаммоларга ҳам қаратилган эди. Хусусан, унинг Бомбайда туғилиб, ҳозирда Англияда паноҳ топган «Шайтон оятлари» романи муаллифи Салмон Рушдийга ёзган очиқ хати фикримизни яққол тасдиқлайди.

Юқорида номи келтирилган китобларга жами 45 та эссе киритилган. Биз кўриб чиққан эсселарда муаллиф, ижодкор портретини яратишга эришган, бу билан ўз навбатида эссе қаҳрамони ва китобхонни яқинлаштиришга муваффақ бўлган. Эссе жанрига хос фикрлар мавзуси билан чекланиб қолмаган муаллиф йўл-йўлакай адабиётга, даврга, ва, умуман, инсон ва жамиятга бўлган муносабатини билдириб кетади. Китобхонни у муайян қаҳрамон билан таништириш орқали ўша даврда содир бўлган воқеалар, тарихий далил ва шахслар ҳақида ҳам атрофлича, айна чоғда, диққатга лойиқ, айтилмаган маълумотларни келтиради. Эсселаридаги фалсафий дунёқараш, бадиий образлилик, амалий маслаҳатлар, кузатишлар, хотиралар, ёзувчи ижодига муносабат, теша тегмаган таърифлар, афоризмлар Озод Шарафиддиновга хос хусусиятлардандир.

Хулоса қилиб айтганда, эссе жанри даврлар ўтиши билан ўз қирраларини ўзгартирди, бироқ фалсафий, тарихий, танқидий, автобиографик, публицистик, илмий-оммабоп каби йўналишларни ўз ичига олган система сифатида ҳам бир қолипга тушиб қолмади. Бу жанрга

ҳали ҳам тугал, аниқ-таниқ таъриф берилган эмас. Эссе табиатидан келиб чиқадиган бўлсак, бу жанр доимо жанрлар шартли чегарасидан чиқиб кетишга ҳаракат қилади. Ҳажман катта бўлмаган, маълум мавзу ва унинг ёритилиши, композицион эркинлик, оддий сўзлашув нутқига мойиллик каби хусусиятлардан иборат яхлит бутунликни ташкил этувчи бу жанрнинг замирида шахс концепцияси ётади.

**Шаҳноза ТУЙЧИЕВА,
ЎЗДЖТУ доценти.**

¹ О.Шарафиддинов. Абдулла Қаҳҳор (Машҳур кишилар ҳаёти). Т., 1988.

² О.Шарафиддинов. Ижодни англаш бахти. Т.: Шарқ, 2004. 274–313-б.

³ О.Шарафиддинов. Довондаги ўйлар. Т.: Маънавият, 2004. 199-б.

⁴ Ўша асар, 445-б.

⁵ О.Шарафиддинов. Ижодни англаш бахти. Т.: Шарқ, 2004. 304-б.

Қисса жанрида уруш фожиасининг янгича талқини

Маълумки, ижод жараёни бевосита режа асосида юзага келадиган ҳодиса эмас, у кўнгил тубида яширин бўлган ҳис-туйғулар, илҳом ва интуициянинг биргаликда намоён бўлиши орқали юзага келувчи жараёндин. Агар ижод намунаси мажбурийлик асосида яратилган бўлса, у китобхон қалбидан жой ололмайди, бундай сохта асарларнинг умри қисқа бўлади.

Истиқлол даврида ижод қилган ва қилаётган бир қатор қиссанавислар образлар талқинига, характер яратиш тамойилларига ўзгача ёндашиб, реалистик усулнинг

янгидан-янги қирраларини кашф этиб, унинг имкониятларини кенгайтирмоқдалар.

Ёзувчи Қўчқор Норқобил асарлари ҳам шу жиҳати билан ажралиб туради. Унинг сўнгги даврда яратган туркум қиссалари ўзбек ҳарбий адабиётини янги босқичга олиб чиқди.

Ижодкорни жангчи-адиб деб, у яратган қиссаларни эса ҳарбий қиссачилик намуналари деб аташ мумкин. «Дарё ортидаги йиғи», «Кулиб тур, азизим», «Ўн саккизга кирмаган мен бор», «Қордаги лола» каби қиссалари уруш мавзусига бағишланган бўлиб, ёзувчи уларда афғон юртида ўз кўзи билан кўрган ҳаётий воқеаларни акс эттирган.

Адиб қиссаларидаги етакчи концепцияни инсон ҳаёти, яшаш мазмуни, боқийлик, азал ва абад, ҳаёт ва ўлим каби масалалар ташкил этади.

Жумладан, «Кулиб тур, азизим»¹ қиссасининг қаҳрамони – шоир, афғон уруши қатнашчиси, урушда олган жароҳат ва кейинчалик шўро давридаги ноҳақликларга қарши курашиш жараёнида кечган кўпдан-кўп қийинчиликлар, дилгирликлар туфайли оғир аҳволда касалхонага тушиб қолади. Шифокорлар унинг ҳаётини сақлаб қолиш учун бор имкониятни ишга соладилар. Аммо асосий гап – шоирнинг қай аҳволда шифохонага тушиб, қандай соғайганида эмас, балки шу вақт мобайнида унинг руҳияти, онги-шуурида юз берган ўзгаришлардир.

Шўро даври сиёсати туфайли афғон юртида уруш бошланади. Бу урушда иттифоқ давлатларининг барчасидан ҳарбий хизматга чақирилган йигитлар жалб қилинади. Шоир ҳам шундайлардан бири, афғон уруши қатнашчиси. Шифохонада даволаниш жараёнида унинг

ўй-хаёлини ана шу уруш фожиалари, жанг майдонида кечган хунрезлик манзаралари эгаллаб олади. Кўзини юмган ҳамон бу даҳшатли манзаралар шоирни тинч қўймайди, у алаҳсирай бошлайди.

«Казармада икки кун донг қотиб ухладим. Шкафимда жангга чиққан кезлар бериладиган «қуруқ овқат»... бор эди. Овқатланаман, ухлайман. Айқаш-уйқаш манзаралар пайдо бўлади. Нина Григорьевнанинг қон сизган чеҳраси, ўша ўлик аскарлар қиёфаси, яраланган майор, йиғлаётган лейтенант, сон-саноксиз техникалар, қурол ўқталган, саллали, маҳаллий кийимдаги афғонлар хаёлимдан бир-бир ўтар, уйқу аралаш кимлар биландир гаплашардим. Бу, жудаям оғир ҳол эди...»²

Уруш майдонидан қайтган аскарнинг дардчил руҳий ҳолати шундай тасвирланади. У руҳан буткул чарчаган. Уруш фожиалари, кўз ўнгида содир бўлган даҳшатли воқеалар хотирасига муҳрланиб қолган: улар жангга кириши билан ҳар гал сафдаги аскарларни йўқотишади. Ёзувчи бу даҳшатли фожиани ўқувчи кўз ўнгида гавдалантиради.

Қиссада қаҳрамон характери, ҳаётининг принципларини яққол намоён этувчи эпизодлар жуда кўп. Асар воқеалари қаҳрамон ўй-хаёллари орқали бериллади. Бу ўйлар тартибсиз кечади. Айни шу усул асар қаҳрамонининг ички туйғуларини, қалб эврилишларини, унинг руҳий ҳолатини ишонарли, ҳаққоний тасвирлашда муҳим аҳамият касб этади.

Қиссада уруш тафсилотлари жуда ёрқин акс эттирилган. Уруш ва омонлик, тинчликнинг қадр-қиммати, оддий халқ бошига тушган офатлар, ота-онасиз қолган гўдак ва ёш болалар тақдири китобхонни теран, ўйчан мулоҳазага ундайди.

Жанг майдонида кечган бир воқеа тасвири айниқса характерлидир. Душман билан аёвсиз отишма туфайли жуда кўп аскарлар ҳалок бўлади. Шоирнинг шериги Ринат қуролдош дўстининг ўлимини кўриб жазавага тушади ва ўч олиш мақсадида норасида афғон боласига қурол кўтариб уни ўлдирмоқчи бўлади. Аммо шоир бунга йўл қўймайди. Чунки бу бемаъни уруш, бу қонли муҳорабада болакайнинг асло айби йўқ.

Бу урушда нобуд бўлган ҳар бир бегуноҳ аёл, болалар шоирнинг кўз олдига келаверади, улар олдида ўзини гуноҳкор ҳисоблайди, виждони қийналади. Оғриқли бу азоб урушдан кейинги ҳаётида уни тинимсиз таъқиб этади.

Ёзувчи асарда уруш фожиаларини очиш билан бирга, тинчлик заминдаги кундалик турмушда учрайдиган виждонсизлик, иккиюзламачилик, ирода ва ўз яшаш принципига эга бўлмаган қўғирчоқ одамлар фожиаларини қиёслайди ва уларни фош қилади.

Телевидениеда телебошловчи бўлиб ишлаётган шоир халқни алдашни гуноҳ деб билган, кишилар манфаатини кўзловчи, жамиятда мавжуд камчилик ва нуқсонларни фош қилувчи образ сифатида фаолият юритаркан, ҳали ҳам шўро даври унсурларидан халос бўлолмаган бошлиқлар танқидига учрайди. Бир куни шоирдан бетоб бўлган журналист ўрнига жонли эфирда интервью олишни илтимос қилишади. Суҳбатда журналист ҳам, меҳмон ҳам муаммо ва камчиликлар ҳақида ҳаққоний фикр юритишади, бироқ қисса қаҳрамони шу ҳаракатлари учун раҳбарлардан огоҳлантириш олади.

Ёзувчи қиссада нафақат уруш фожиаси, балки тинчлик давридаги қўрқоқлик, нафсга мутелик, иккиюзламачилик ҳам жамият ривожини учун тўсиқ эканини ёрқин

мисоллар ёрдамида кўрсатиб бера олган. Халқимизда «бирники мингга, мингники туманга» деган нақл бор. Дарҳақиқат, масъул лавозимда ишлайдиган шахснинг ҳар бир ҳаракати бутун бошли жамоага, хоҳ салбий, хоҳ ижобий бўлсин, ўз таъсирини ўтказди.

Асарда ана шундай раҳбарлардан бири Бурхонов шоирга қарзга пул беради, савоб учун эмас, хизмат эвазига, ўз манфаати йўлида. У бир раҳбарнинг айбини беркитиш, ёлғон гапиришни таклиф қилади. Шоирнинг виждони бут, бундай номаъқулчиликка қўл урмайди. Бундан Бурхоновнинг жаҳли чиқади ва берган қарзини атайлаб сўрайверади. Шоир Бурхоновни урушдаги капитан Купинга қиёслайди. Бу калтабин, мақтанчоқ ва довдир зобитни барча аскарлар дўқ-пўписа ва расмиятчиликдан бошқасини билмагани учун ёмон кўришади.

Бир куни унинг кўрқоқлиги ҳамда калтабинлиги туфайли рота талофат кўради. Купин ва Бурхонов бўйбастда ҳам, феъл-атворда ҳам қуйиб қўйгандек ўхшаш: иккиси ҳам бақалоқ, мақтанчоқ, кўрқоқ. Ўзгаларни хавфли юмушга буюриб, ўзлари чеккага биқиниб оладилар.

Асарда айтилиши шу манзара ортида *инсонга хос буқаламунлик доимо – уруш пайтими ёки тинчлик давридами ўзини бирдек намоён қилаверади*, деган ҳақиқат ётади.

Шу боис инсонийликни сақлаш ва тўғри йўлдан адашмаслик учун кишида доимо имон, ирода, ишонч, муносиб ҳаммаслак ҳамда суянадиган инсон бўлмоғи даркор, деган ғоя асардан ўқ-илдиз бўлиб ўтади. Бош қаҳрамоннинг ана шундай суянчиғи бор. У шоирнинг умр йўлдоши – рафиқаси яхши-ёмон, бахтли ва бахтсиз кунларида доимо ёнида: дардига малҳам, атрофида парвона. Шоир ундан куч-қувват, ҳаётга илҳом олади.

Қиссада шоир ўзининг бор характери билан намоён бўлади. У уруш даҳшатларини касалхонада яна бир бор бошдан кечиради. Бу оғриқли хотиралар уни жарлик, умидсизлик, ишончсизлик сари етаклайди, бироқ шоир уларни енгиб ўтади. Касалхонани рафиқаси ҳамроҳлигида тетик руҳ билан тарк этади.

Демак, ёзувчи концепцияси фақат уруш манзараларини тасвирлаш эмас, балки урушнинг инсон томонидан амалга ошириладиган энг улкан жиноят эканини кўрсатиш; ҳаёт мазмуни – нафсга қуллик эмас, балки нафсга қарши курашиб яшаш, тинчлик, меҳр-муҳаббат, мурувват ва оқибат, ўзликни сақлаш ва ҳаққонийликда эканини тасдиқлашдан иборатдир.

**Дилобар САИДАҲМЕТОВА,
Низомий номидаги ТДПУ аспиранти.**

¹ Қ.Норқобил. Қуёшни ким уйғотади? Қиссалар, ҳикоялар. Т.: Шарқ, 2007. 74-б.

² Ўша асар, 122–123-б.

«Эдиго» достони бадииятида синтактик ресурсларнинг ўрни хусусида

Ўзбеклар орасида, хусусан, Хоразм минтақасида «Эдиго» достони қадимдан машҳур бўлиб келган. «Эдиго» достони ўзига хос услубга эга. Халқ достонларида, одатда, оғзаки ва ёзма нутқ хусусиятлари акс этган бўлади. Бу уларнинг моҳиятан ўша давр ёзма услубига мослашганлигининг далолатидир. Бадиий адабиёт

услугини ўрганишга бағишланган махсус тадқиқотларда бадиий адабиёт стилистикасида тилнинг сўз таркиби ва оҳанг билан боғлиқ стилистик воситалар кенг ва ўзига хос тарзда қўлланилиши таъкидланган.¹

«Эдиго» достонида ҳам эпик қаҳрамонлар ҳаёти ва образлар тақдири баёнида сўз тартиби ва оҳангдорлик ўзгариб боради. Натижада турли стилистик воситалар ўз-ўзидан намоён бўла бошлайди. Масалан, бефарзандлиги сабабли юртидан қувғин қилинган, ўз элидан ажралган Тулумхўжа қайғу-аламга ғарқ бўлиб, умидсизлик кайфиятига берилганда унинг вафодор хотини Навбахорбиби унга тасалли бериб, шундай сўзларни айтади:

*Ғариб бўлиб, тандин чиқса бу жони,
Бўлса кимнинг азал кунда имони.
Тангри амр айласа, туриб думони,
Шамол келиб, жасадингни кўммасми?*²

Мусофирликда юриб жасади ўзга элларда қолишидан хавотирланган Тулумхўжага унинг аёли томонидан берилган юқоридаги тасаллининг таъсирли чиқиши учун ижодкор **риторик сўроқ** воситасидан маҳорат билан фойдаланган.

Достоннинг аксарият ўринларида эпик қаҳрамоннинг илтижо билан айтган даъватлари сўз тартибини ўзгартириш орқали, **ундалмаларга** мурожаат қилинган ҳолда оҳангдорликка эришилган:

*Ёш ҳолимдин савдо тушди бошима,
Юрар бўлсанг, эй жонивор, юр энди.
Ғарқ бўлибман кўздин оққан ёшима,
Юрар бўлсанг, эй жонивор, юр энди (214-б.).*

Охирги мисралар:

*Учар бўлсанг уч, жонивор, уч энди,
Етар бўлсанг ет, жонивор, ет энди!*

тарзида такрорланиб, шеърий парчада даъват оҳангининг илтижо аралаш баён этилишини таъминлайди ва эпик қаҳрамоннинг руҳий кечинмаларини яққол намойиш этади.

Достон матнида оҳангдорликни, жанговарлик маъносини кучайтириш мақсадида тез-тез **инверсия** усулига ҳам мурожаат этилган:

*Кўнглимининг мадори, кучим-қувватим,
Не бўлди, билмадим, болам келмади.
Хўжам, нега шунча фиғон этарсиз,
Сабр айланг, эй хўжам, келур ўғлингиз (247-б).*

Бош мисрадаги ундов, сўнги қатордаги даъват каби хитоблар образлар руҳиятини очиб беришда, ўша жойдаги воқеалар моҳиятини ифодалашда муҳим аҳамият касб этган.

Айрим ҳолатларда сўз такрори орқали турли вазиятлар яратишга эътибор қаратилган. Жумладан, Тўкашоҳ Эдигодан енгилгач, ундан омонлик тилаб, қуйидагича илтижо қиладики, бу ҳолат мисраларда жуда моҳирлик билан берилган:

*Тутдим энди санинг йўлинг,
Адигажон омон-омон,
Урушдин сан сақла қўлинг,
Адигажон омон-омон³.*

Мисраларда қувонч ва ҳаяжоннинг жумбушга келиши ҳолатлари **градация** усули орқали берилиб, ҳар бир мисрага маълум поэтик вазифа юклатилган ва бу билан оҳангнинг юксалишига эришилган:

*Эгам ёндирди чироғинг,
Очилди ботил булоғинг.
Адигажон орқа доғинг,
Орзула армонинг келди (259-б.).*

Достон матнида кўплаб афористик ибораларга ҳам мурожаат қилиниб, қуйма, халқона иборалар танланганки, бу воситалар ҳам достон услубига катта ижобий таъсир ўтказган. Достондаги айрим бандлар тўлалигича **афоризмлар** асосига қурилиб, фалсафий ғояга йўқрилган:

*Оқил одам қарар тенги тўшина,
Сабр айлагай ҳарна келса бошина.
Дунё қўйди кимни кўнгил хушина,
Шукр айлагил худойимнинг ишина (258-б.).*

Достонда айрим халқ мақоллари шеърий мисраларнинг таркибига сингдириб юборилган ва шу ўриндаги маъно юксалишига таъсир кўрсатиб, мисралар фалсафий руҳ билан суғорилган:

*Ҳар улуғ роҳи гузардур, ўтса ҳар ким оғримас,
Бир масал бордур қадимдин, танимасни сийламас.
То синиб битмас киши, яхши – ёмонни англамас,
Англабам билдим яна пушти паноҳим, афв қил*
(230-б.).

Достоннинг насрий қисмида ҳам турли ибораларнинг маҳорат билан қўлланилганлигини кўриш мумкин. Жумладан, Тукли Азизнинг паризод билан учрашуви лавҳасида «Қизилни кўрса Хизр йўлдан чиқар» (182-б.) мақоли жуда ўринли қўлланган.

Эдиго Тўкашоҳ саройида яшаб турган пайтида Оқсулув паризод ундан паришонлигининг сабабини

сўраб мурожаат қилганда Эдиго тилидан битта ибора келтирилади: «Қадим айёмда бир тулки айтган экан, қайин оғанинг ёнида ўтирган куёвдан яхшиман, деб...»(247-б.).

Ушбу киноявий ибора Эдигонинг фикр-ўйларини яққол кўрсата олади. Ўша биргина киноядан кейин Тўкашоҳ куёви билан қизини Қўнғирот элига жўнатиб юборади. Кўринадики, битта халқона ибора дoston воқеаларининг навбатдаги ривожланиш этапига туртки берган.

Маълумки, бахшиларнинг оғзаки репертуарида яшаб келган дostonларда **сажъ** санъатидан мунтазам фойдаланилади. Бизгача етиб келган ёзма нусхаларда эса сажъ санъатига камроқ мурожаат қилинган. Аммо таҳлил қилинаётган «Эдиго» дostonи матнида **сажъ** санъатининг турли кўринишлари оз бўлсада, учрайди.

Проф. Б.Саримсоқов ўзбек халқ оғзаки бадиий ижоди ва ёзма адабиётида **сажъ** санъатининг учта – тўлиқ, қофияли, вазндош сажъларнинг мавжудлигини таъкидлайди⁴.

«Эдиго» дostonида сажъ санъатининг шу учала тури ҳам учрайди.

1. **Тўлиқ сажъ** (сажъи мутавозий).

*Сиз подшо бўлдингиз андин бери ҳеч нарса
Келмас, ёки бўлмас сизни кўзга илмас (204-б.).*

2. **Қофияли сажъ** (сажъи мутарраф).

Адигажон хазинага кириб, тамоми яроқларни бир-бир кўриб, олтин ғилофли қиличи бор эрди, ани олиб ва яна бир найза олиб, хазинадан чиқиб буларни қўйиб, келиб отни сийпалаб кўрар бўлди (223-б.).

3. Вазндош сажъ (сажъи мутавозин).

*Алқисса мухтасар, бош оғриғи дардисар,
Тева бўйнин дуз кесар, йигит бўйнин қиз кесар.
Дўстлар шод, душманлар мот бўлдилар. (262-б.)*

Қўлёзма дostonларда ишлатилган бу тоифадаги сажъ санъати қиссахонлар ижроси жараёнида қироатга жозибадорлик, оҳангдорлик бахш этади.

Бинобарин, асрлар оша ўзбек халқининг жумладан, ёш авлоднинг бой маънавий озуқа манбаи бўлиб келган «Эдиго» дostonи матнидаги синтактик воситалар асар бадииятининг баркамоллигини таъминлашда муҳим роль ўйнаган.

**Гавҳар ЭШЧОНОВА,
Урганч Давлат университети доценти,
филология фанлари номзоди.**

¹ В.В.Виноградов. Стилистика, теория поэтической речи. М.: Наука, 1963, С.11.

² Хоразм дostonлари. Ошиқнома, 1-китоб. Урганч, 2006, 179-б. (Қолган мисоллар ҳам шу манбадан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилган.)

³ Тулумхўжа. Т., 2006. 93-б.

⁴ Б.Саримсоқов. Ўзбек адабиётида сажъ. Т.: Фан, 1978, 18-б.

Серқирра истеъдод жилвалари

XX аср ўзбек адабиёти тарихига назар ташлаган киши адабиётимизнинг шу асрда улкан ижодий ютуқларни қўлга киритгани, янги-янги адабий тур ва жанрлар билан бойигани, турфа овозли, рангба-ранг услубли кўплаб истеъдодли адибларнинг бадиий ижод майдонларида жавлон урганини кўриб, ҳайратга тушади. Шу даврда яшаб ижод қилган забардаст адиблар орасида ўз асарлари билан жаҳон адабиёти намояндалари сафидан ўрин олишга муносиблари оз эмас. Булар фақат Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Ҳамза, Ойбек, Ғафур Ғуллом, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Шайхзода, Миртемир сингари адибларгина эмас, уларнинг сафдошлари ва издошлари орасида шундай ижодкорлар ҳам борки, XX аср ўзбек адабиётини улар яратган асарларсиз тасаввур этиш маҳол.

Шундай ижод аҳлига Иззат Султон ҳам мансуб десак, хато бўлмайди. Негаки, бу зот XX аср ўзбек маданияти ва илм-фани тарихига драматург ва адабиётшунос олим сифатидагина эмас, балки қомусий билим соҳибларидан бири сифатида ҳам киради.

Одатда адабиётшунослар бадиий ижод билан шуғулланмайдилар. Аксинча, адиблар бадиий асарлар ёзибгина қолмай, адабий-танқидий йўналишдаги рисола ва мақолаларни ҳам ёзиб, миллий адабий-эстетик тафаккур тараққиётига ҳисса қўшиб келадилар. Фитрат, Чўлпон, Ойбек, Ғафур Ғуллом, Шайхзода ва бошқалар шундай ижодкорлар сирасига киради. Иззат Султон эса

асосан адабиётшунослик фанининг тан олинган дарғаси бўлиш билан бирга драматург сифатида ҳам фаолият олиб бориб, ўзбек адабиётида шу адабий турнинг ривожланишига ҳисса қўшди.

Бўлажак драматург ва олимнинг ҳаёт йўлини кузатишнинг ўзи катта жой ва вақтни тақозо этади. Аммо бўлажак адиб ва олим ўқиган ҳамда хизмат қилган айрим ўқув ва меҳнат масканларини тилга олишнинг ўзидаёқ унинг билим доираси кенгайиб, турли касбу ҳунарларни эгаллай бошлагани ва шу касб-корлар орасида журналистлик ҳам бўлгани аён бўлади. Шубҳасиз, олим бўлиш учун ҳам, ижодкор бўлиш учун ҳам, аввало қалам соҳиби бўлиш, ёзиш маданиятини мукамал эгаллаш зарур эди. Иззат Султон 1939 йили ўзининг илк сахна асари – «Бургутнинг парвози» драмасини ёзди.

Иззат Султон сингари турмушнинг машаққатли сўқмоқларидан ўтиб, адабиёт оламига кириб келган кишилар ижодига бугунги кун нуқтаи назаридан қарасак, ғаройиб бир ҳолни кўрамиз. Улар ота-боболари ва яқин қариндошларининг шўро тегирмонида мажақланиб ташланганини ўз кўзлари билан кўрган бўлсалар-да, шўро даврини шарафловчи, шу даврнинг Фрунзе сингари «қаҳрамон»ларини тасвирловчи асарлар яратганлар. Иззат Султоннинг илк пьесасидаги «бургут» Туркистонда шўро ҳокимиятини ўрнатишда, бинобарин, Туркистоннинг қонга ботирилишида фаол қатнашган кимсалардан бири Фрунзе эди. Бунинг сабаби шундаки, биринчидан, улар шўро давлатининг ўқув юртларида таълим ва тарбия олиш, шўро муассасаларида хизмат қилиш жараёнларида шу ташкилотларда олиб борилган сиёсий-ижтимоий муҳит ва тарғибот таъсирида шаклланишган бўлса, иккинчидан, улар бошидан кечирган ва шоҳид бўлган

фожиавий воқеаларни эслаш ва улар ҳақида ёзиш ўз бўйнига сиртмоқ илиш билан баравар эди. Шунинг учун ҳам улар шўро давлатининг дунёдаги энг инсонпарвар, адолатпарвар ва тараққийпарвар давлат эканлиги ҳақидаги эртакка ишонишга мажбур бўлганлар. Улар дунёқарашида тарих ҳақиқати тантана қилиб, коммунистик келажак ҳақидаги сохта ғояларнинг саробга айланиши учун СССРнинг парчаланиши, Ленин ва Сталин сингари «доҳийлар» юзидаги ниқоблар олиб ташланиб, халқ уларнинг қонли башараларини кўриши лозим эди.

Шундай тарихий жараён бошлангунга қадар етмиш йилдан зиёд вақт ўтди. Бу эса, бир кишининг ўртача умридир. Афсуски, аксар ёзувчилар шу жараённинг бошланаётганини кўришга муяссар бўлмадилар ва улар яратган аксар асарлар тарих ғалвиридан тушиб қолди.

Аллоҳ узоқ умр бергани учунми, Иззат Султон ҳаёти шомида «коммунизмнинг гул боғлари» сари шошиб кетаётган поезднинг ҳалокатга учраганини кўрди ва ўзининг ҳам ижодий, ҳам илмий фаолиятида йўл қўйган хатоларини англашга улгурди. (Унинг қалби ва шуурида рўй берган шундай эврилишлар «Қақнус» деб номланган сўнгги сахна асарида ўз тасвирини топди.) Аммо у, айрим қаламкаш биродарларидан фарқли ўлароқ, ўз ҳаёти давомида шўро даври ғояларини четлаб ўтмаган ҳолда завол етмайдиган ишларни ҳам қилиш имкониятига эга бўлди.

Шундай ишлардан бири ва, балки, энг муҳими, Иззат Султоннинг Алишер Навоий мавзуига ҳам адабиётшунос олим, ҳам адиб сифатида ёндашганидир.

Маълумки, 1941 йилда улуғ ўзбек шоири туғилган куннинг 500 йиллиги нишонланиши режалаштирилган эди. Шу муносабат билан 1938 йилда Навоий комитети

тузилган ва шу комитетга жалб этилган олиму ёзувчилар муайян режа асосида иш олиб бораётган эдилар. Улар олдига қўйилган вазифалардан бири Навоий ҳақида адабиёт, театр ва кино асарларини яратиш эди. Шу йилларда адабий жараёнга раҳбарлик қилган Ҳамид Олимжоннинг таклифи билан Уйғун ва Иззат Султон «Алишер Навоий» драмасини ёзишга киришди. Ҳамид Олимжон Ёзувчилар уюшмасининг ташкилий ишлари ва хизмат сафарларидан ортмаганлиги тугайли бу асарни ёзишда қатнаша олмади. Уйғун билан Иззат Султон эса драмани ўз вақтида ёзиб тугатади. Аммо мазкур пьесани саҳналаштиришдан аввал буюк шоир ҳақида кино асарини яратиш зарурияти туғилади ва рус кинодраматурглари В.Шкловский ва А.Спешнев мазкур драма материали асосида «Алишер Навоий» киносценарийсини ёзадилар. Иззат Султон шу ижодий жараёнда москвалик кинодраматургларга яқиндан ёрдам беради. Хуллас, машҳур кинорежиссёр Комил Ёрматов томонидан суратга олинган «Алишер Навоий» фильми шу даврдаги энг яхши тарихий-биографик фильм сифатида катта доврўф қозонади.

Мазкур фильм билан қарийб бир вақтда «Алишер Навоий» драмаси ҳам саҳна юзини кўрди. Иззат Султон бу ҳар икки асарнинг яратилишига нафақат буюк шоир ҳаёти ва даврини пухта ўрганган адабиётшунос, балки драматургия «сир»ларини эгаллаган ижодкор сифатида ҳам муҳим ҳисса қўшди.

Олим 1949 йили «Алишер Навоий «Мезон ул-авзон» асарининг илмий матни» мавзuidaги номзодлик диссертациясини ҳимоя қилади. 1950–1953 йилларда эса докторлик диссертацияси устида ишлаш учун Москвага, Собиқ Иттифоқ Фанлар академиясининг Шарқшунослик

институтига юборилади. Иззат Султон докторантурада ўқиш муддатини тугатгач, Москва Давлат университети-нинг СССР халқлари адабиёти кафедрасида ўқитувчи бўлиб ишлайди. 1955 йили докторлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилиб, Тошкентга қайтади. Шу йили у ҳам Ёзувчилар уюшмасида котиб, ҳам Тил ва адабиёт институтида шўъба мудирининг вазифаларида хизмат қилади.

Камина 1958 йилнинг сўнги кунларида аспирантура-ни тугатиб, Тил ва адабиёт институтига келганман. Иззат Султон шу вақтда илмий ходимлар ҳаётидан олинган «Имон» пьесаси устида ишлаётган экан. Кунларнинг бирида асар ниҳояланиб, театр саҳнасидаги ҳаёти ҳам шиддат билан кечаётган бўлса керак, Нинель Владимирова, Машҳура Султоновалар олдига келиб, улардан премьераси учун қандай костюм тиктиришни сўради. Иззат Султон катта-катта вазифаларда хизмат қилгани, зўр-зўр тантаналарда иштирок этганига қарамай, тез ҳаяжонланувчи, эмоционал-руҳий олами тез-тез порлаб турувчи киши эди. Унинг учун асар премьераси катта байрам эди. У шу байрамни муносиб кутиб олиши ва саҳнага янги либосда кўтарилиши лозим эди.

Мен шу куни улкан олимнинг вужудида бокира боланинг юраги уриб турганини кўрдим. Шу бола ўзининг бажариб қўйган яхши ишидан қанчалик боши осмонга етса, азбаройи ҳиссиёт фарзанди бўлгани учун хато қилиши ҳам, ҳатто ўзи ўйламаган ҳолда ножўя ишларга қўл уриши ҳам мумкин эди. Бу, менинг назаримда, ҳақиқий ижодкор, шоирона шахс табиатининг ажралмас белгиларидан бири эди.

Камина Иззат Султон билан узоқ вақт ёнма-ён ишлаш жараёнида шу мушоҳадамнинг тўғри эканлиги кўп бор тасдиқланган.

Агар зиёлилар ҳаётидан олиб ёзилган «Имон» драмасини ўқисангиз ёки асарнинг телеверсияси билан танишсангиз, бош қаҳрамон Комилов учун Виждон бу – инсонни фоний умри давомида тўғри йўлдан етаклаб боровчи илоҳий ҳакам бўлганлигини сезасиз. Шўролар даврида динга қарши курашиш баҳонасида шу ҳакамнинг Имон деган исми ҳам қатағон этилган эди. Иззат Султон шу буюк тушунчани 60-йилларда биринчилардан бўлиб луғатимизга қайта олиб кирди ва ўз асари билан имони бут кишиларни алқаб, қалбини шу улуғ неъмат тарк этган кишиларни қоралади. «Имон» спектакли 60-йилларнинг маданий ҳаётида муҳим воқеа бўлди.

Шу йилларда тарихий ўтмиш мавзуи ўзбек адабиёти ва театрдан яна муҳим ўрин эгаллай бошлади. Агар бошқа драматурглар Улуғбек, Беруний, Нодира сингари тарихий сиймолар образини яратишга киришган бўлсалар, Иззат Султон, кутилмаганда, Намоз ўғри образига мурожаат этади. Тарихдан шу нарса маълумки, эл-юрт ўртасида Намоз ўғри лақаби билан машҳур бўлган киши ўз йигитлари билан бирга Самарқанд атрофи қишлоқларида мустамлакачилик зулмига қарши бош кўтариб, маҳаллий чор маъмуриятини ларзага келтирган. Иззат Султон Ўзбекистондаги миллий озодлик ҳаракати тарихининг шу унутилмас саҳифасига доир маълумотларни ўрганиб, 1963 йилда «Номаълум киши» драмасини ёзади.

«Номаълум киши» бевосита гражданилар урушидан олдинги давр таассуротларим билан боғлиқ», – деган Иззат Султон шогирди проф. Н.Раҳимжоновга ва бундай ҳикоя қилган:

«Ўшда Миржалолбой деган катта бир бой ўтган. Катта ҳовли-жойи, боғ-роғлари бўларди. Эсимда

қолган воқеалардан бири шундаки, унинг Тиллахон исмли гўзал қизи бор эди. Оғир касалга чалиниб, вафот этади. Ўша пайтда шундай бир одат бор экан-да. Бўй етиб ўлган қизни эрга бермасдан кўмиб бўлмайди, деган... Ўша бой ўз хизматкорларидан бир йигитга: «Бир кеча чимилдиқда ётасан», деган. Йигит чимилдиқда ўлик қиз билан бир кеча ётиб чиққан. Эртаси куни бу қизни кўмганлар.

Бу нарса одамларнинг ғазабини қўзғатган эди... Бойнинг нонини еб, тузини ичиб юргани боис йигит хўжайиннинг раъйига қарши, ботиниб бир нима айта олмаган. Рози бўлган. Кейинчалик шу йигит инқилобий ҳаракатларда қатнашиб, «батрачком» бўлиб юрганлигини биламан».

Иззат Султон шу воқеани асарга сингдириб юборди ва шу воқеа мустамлакачилик даври зулмларидан зада бўлган қишлоқ аҳлининг Намоз Пиримқул ўғли атрофида бирлашишига сабаб бўлган восита ўлароқ талқин этилди.

Кейинчалик Иззат Султон «Истеҳком» (1979) драматсида ҳам ўзи гувоҳ бўлган воқеалардан фойдаланишга уринди. Лекин «октябрь инқилоби»нинг фалон йиллигига бағишланган бу асар майдонга келганда, замон ҳам, «улуғ октябр»га муносабат ҳам аста ўзгараётган эди. Спектаклнинг томошабинларга манзур бўлмаганлиги драматург учун муҳим сабоқ бўлди. Шундан кейин у Ибн Синога бағишланган «Донишманднинг ёшлиги» (1980), «Оилавий сир» (1982), «Кумуш шаҳар маликаси» (1983), «Олов» (1984), «Абдулла Қодирийнинг ўтган кунлари» (1988), «Қақнус» (1994), «Ойдин кеча асирлигида» (1998), «Янги одамлар» (2001) сингари сахна асарларини яратди. Бу асарларнинг бир-биридан узоқ мавзулар-

га бағишланганлиги Иззат Султоннинг қизиқиш ва билим доираси бениҳоя кенг бўлганидан шаҳодат беради.

Шуни алоҳида қайд этиш зарурки, драматургнинг «Абдулла Қодирийнинг ўтган кунлари» асари маълум сабабларга кўра театр саҳнасидан олиб ташланди. Ҳолбуки, мазкур спектакль томошабинлар оммасига ғоят манзур бўлган, «Ўтган кунлар» муаллифи ҳаётини саҳнада кўриш орзусида яшаган кишиларнинг руҳий эҳтиёжларини қондирган асар эди. Абдулла Қодирийнинг оқланишидек машаққатли жараёнда ҳам эксперт, ҳам адиб ижоди тадқиқотчиси ва тарғиботчиси сифатида фаол қатнашган олим бу асарга катта қалб кўрини тўккан ва адибнинг тўлақонли образини яратган эди.

Модомики, сўзимиз Абдулла Қодирийга ва адиб ижодининг тадқиқ этилиши мавзуга келиб боғланган экан, Иззат Султон фаолиятининг бошқа муҳим томони тўғрисида ҳам баҳс юритиш тақозо этилади. Иззат Султон драматургияда қанчалик самарали ижод қилган бўлса, адабиётшунослик илмининг равнақи йўлида ундан кам меҳнат қилмаган. Илмий фаолиятини 1931 йилда «Мир Алишер Навоий» мақоласи билан бошлаган олим қарийб умрининг сўнггига қадар шу қутлуғ мавзуга содиқ қолиб, дастлаб, юқорида айтилганидек, Навоийнинг «Мезон ул-авзон» асарининг илмий матнини нашрга тайёрлади. Узоқ йиллар мобайнида Тил ва адабиёт институтидаги анъанавий йиллик навоийхонлик илмий сессияларига раҳбарлик қилиб, улуғ шоир ижодининг номаълум қирраларига бағишланган маърузалар қилди. Шундай изланишлар натижаси ўлароқ «Навоийнинг қалб дафтари» асари юзага келди. Бундан ташқари, у XX аср ўзбек адабиёти тарихининг айрим даврлари ҳамда Абдулла Қодирийнинг ҳаёти ва ижодига бағишланган

илмий мақолалар ёзди. Шу нарса ажойибки, у энди-гина 29 ёшга қадам қўйган пайтда Ўрта Осиё мамлакатларида биринчи бўлиб «Адабиёт назарияси» (1939) дарслигини яратди. Ҳаётининг сўнгги фаслида эса бу дарсликни бутунлай қайта ишлаб, том маънода янги «Адабиёт назарияси»ни илмий жамоатчилик ҳукмига ҳавола қилди.

Агар Иззат Султоннинг «Фидойи» (1964), «Сенга интиламан» (1973), «Ўт ибодатхонаси сирлари» (1985) киносценарийларини, «Шоир қалби» (1965), «Тонг олдида» (1972) опера либреттолларини ёзганини эътиборга олсак, унинг ўзбек фани ва маданияти олдидаги катта хизматлари янада ойдинлашади.

Иззат Султон сермазмун ҳаёти ва фаолияти билан халқ ва мамлакатга фидойиларча хизмат қилишнинг гўзал намунаси бўлиб қолади.

**Наим КАРИМОВ,
филология фанлари доктори,
профессор.**

Имом ул-мутакаллимин¹

Ислом дини юзага келгач, унинг равнақ топиши расмий ҳокимият билан турли диний-сиёсий гуруҳлар ўртасидаги ижтимоий-сиёсий кураш, баҳс-мунозараларда кечди. Сиёсий кураш диний шиорлар остида олиб борилди. Бунинг оқибати ўлароқ, исломнинг ақидавий таълимоти – калом юзага келди (VIII аср), шунга мувофиқ тарзда бу таълимотни асослаб берган илоҳиётчи олимлар – мутакаллимлар ҳам етишиб чиқа бошлади. Вақт ўтиши билан каломнинг Абу Ҳасан Али ибн Исмоил ал-Ашъарий (873–935) номи билан боғлиқ ашъарийлик ва Абу Мансур Мотуридий номи билан боғлиқ мотуридийлик мактаблари вужудга келди.

Мазкур мактаблардан бирига ном берган Абу Мансур Мотуридий буюк ватандошимиздир.

Бу машҳур алломанинг тўлиқ исмлари Абу Мансур Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Ҳанафий ал-Мотуридий ас-Самарқандийдир. Нисбаларидан кўриниб турганидек, Самарқанднинг Мотурид қишлоғида таваллуд топганлар.

Таваллуд саналари ҳақида фикрлар ҳар хил. Айрим муаллифлар бу зотнинг таваллуд саналари аниқ кўрсатилган манба йўқ, деб ҳисоблашади. «Ислом қомуси», «Ўзбекистон миллий энциклопедияси»да эса бу сана – 870 йил деб кўрсатилган.

Болалиқдан илоҳий илмларга қизиққан Абу Мансур ҳазратлари Самарқанддаги ал-Айозий мадрасаси-

да таҳсил олдилар. Абу Бакр Аҳмад ал-Жузжоний, Абу Наср Аҳмад ибн ал-Хусайн ал-Ийодий, Нусайр ибн Яҳё ал-Балхий, Муҳаммад ибн Муқотил ар-Розий сингари ҳанафий фақиҳлар ул зотга устозлик қилишди.

Мотуридий ҳазратларининг калом илмидаги буюк хизматлари шундаки, у зот IX–X асрларда Мовароуннаҳрда авж олган турли ақидавий қарашларга қарши илми, иродаси билан ўз вақтида зарба беролди. Дарвоқе, бу даврда бир томонда жаҳолат, иккинчи томонда мўмин-мусулмонларни чалғитиб, улардан ўзларининг разил мақсадлари йўлида фойдаланишга уринаётган радикал ақидапараст кучларнинг қўли баланд келаётган эди. Шундай шароитда Мотуридий ҳазратларининг калом таълимоти бўйича асарлар яратишлари чиндан ҳам улкан жасорат эди.

Ул зот 15 га яқин асар таълиф этганлар. Бизгача уларнинг бир қисми етиб келган, холос. Мазкур асарларнинг кўпчилиги хорижий мамлакатлар кутубхоналари ва қўлёзма фондларида сақланади. Мамлакатимизда ҳам бу асарларнинг айримлари мавжуд, шулардан бири Қуръони мажид тафсирига бағишланган «Таъвилот ал-Қуръон» ва унинг мантиқий давоми ҳисобланадиган «Иршод ал-мубтадийин фий тажвиди каломи раббил оламин» («Қуръон ўқишга киришганлар учун қўлланма»)дир.

Алломанинг энг муҳим асарлари «Китоб ат-тавҳид» («Яккахудолик ҳақидаги китоб»), «Таъвилот аҳл ас-сунна» («Суннийлик анъаналари шарҳи»)дир. Дастлабки Ислом илоҳиётшунослигида биринчи фалсафий асар ҳисобланади. Унда бу назария ислом диний таълимоти нуқтаи назаридан баён қилинади. Асарда муаллиф

соф дин доирасидан чиқмаган ҳолда, ақл-идрокнинг инсон ҳаётидаги роли улканлигини, мантиқан асосланган билимнинг аҳамияти катталигини ҳамда мавжуд бўлган фирқаларнинг жамиятга салбий таъсирини ва уларнинг нотўғри қарашларини, қарашларидаги адашишларни аниқ кўрсатади. Имом Мотуридий фикрича, риёкор кимсаларга кўр-кўрона эргашиш барча адашувларнинг асосий сабабчисидир.

Алломанинг бошқа асарларида жузъий ихтиёр, эътиқоддаги эркинлик, охират ҳаёти каби муҳим ақидавий масалалар ёритилган. Булар: шариат асослари софлиги ҳақидаги «Маъхаз аш-шариа» («Шариат асослари»), диний таълимот услубига оид «Китоб ал-усул» («Диний таълимот асослари китоби»), диний ақоид масалалари бўйича баҳс-мунозаларда ғолиб чиқиш йўллари ҳақидаги «Китоб ал-жадал» («Диалектика ҳақидаги китоб») сингари ва бошқа асарлардир.

«Китоб ат-тавҳид» Қуръони каримга таянган ҳолда, унинг ҳар бир ҳарфи, ояти сирини англаб ёзилган асар бўлиб, унда Оллоҳ таолонинг воҳидлиги – яккаю ягоналиги узил-кесил ҳал этилган. Алломанинг фикрича, ислом ақидалари Қуръони карим ва ҳадиси шариф асосида яратилмоғи лозим. Ғайри мазҳаблар, назариялар ботил ҳисобланади. Бу билан аллома бевосита аҳл ас-сунна ва-л-жамоа қоидаларига етиб келади.

Ҳазрати Имом Аъзам Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит аҳл ас-сунна ва-л-жамоа қоидасини амалий жиҳатдан қарор топтирган бўлсалар, Имом Мотуридий ҳазратлари назарий жиҳатдан асослаб бердилар ва Мовароуннаҳрда ҳанафий мазҳабини тарғиб қилдилар. Ана шу диний-фалсафий иттифоқ туфайли Мотуридий ҳазратлари Ҳанафий нисбасини олганлар.

Имом Мотуридий ҳазратларининг калом илмини такомлига етказишдаги, тавҳид масаласида нукта қўйишдаги яна бир хизматлари шуки, ул зот ал-Ашъарий томонидан ишлаб чиқилган ислом ақидаси асосларини такомиллаштириб, уни суннийлик эътиқодига кириб қолган нотўғри ақидалардан тозаландилар. Шунингдек, дин асосларини мантиқан тушунтириб бердилар, танлов ҳуқуқи, динлараро бағрикенглик, ижтимоий ҳамжиҳатликни қарор топтириш ғояларини ривожлантирдилар.

Аллома бир қанча шогирдлар етиштирганлар. Булар Абул Ҳасан ар-Рустуғфаний, Исҳоқ ибн Муҳаммад ас-Самарқандий, Абдул Карим ал-Паздавий, Абу Аҳмад ал-Ийодий ва бошқалар бўлиб, улар Абу Мансур Мотуридий ҳазратларининг таълимотларини давом эттиришди. Уларнинг ислом дини сунний йўналишидаги таълимотини ривожлантирган асарлари асосида каломнинг алоҳида илғор оқими – мотуридия юзага келди.

Мотуридия таълимоти ривожланиб, Мовароуннаҳр ҳудудидан чиқиб, мусулмон Шарқи мамлакатларига ёйилди. Суннийликнинг ҳанафийлик мазҳабига эътиқод қилувчилар ақида бобида Имом Мотуридий, унинг шогирдлари ҳамда издошларининг диний-фалсафий меросига таяниб иш кўришади. Бу таълимот кўпчилик мусулмон мамлакатлар диний ўқув юртларида ўқитилмоқда.

Юқорида зикр этилганлардан Имом Мотуридий ҳазратлари буюк олим эканликлари аён бўлади. Бинобарин, ҳазрат Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат» асарида қайд этганларидек, ул зот ўз замонасининг аълами уламози бўлганлар. Айни маҳалда буюк мутафаккир «Насойим ул-муҳаббат»да: «Алардан бир ғариб

ҳолот манқулдир», – деб ишора қилдилар. Бу ғариб ҳолат нима экан? Нақл мазмунига кўра, Имом Мотуридий илм билан машғул бўлиб ўтирганларида икки маст киши келиб, бири беадаб ҳаракатлар қилиб ва ҳақоратли сўзлар айтиб, дилини хира қилади. Ҳазрат у кишини таёқ билан уриб, оёғидан судраб чуқурга олиб бориб ташлайдилар ва ўз ишлари билан машғул бўладилар. Шу онда иккинчи маст киши келиб, шеригини йўқлайди. Ҳазрат кишини билмайман, лекин бир ит келди, уриб ўлдирдим, чуқурда ётибди, деб жавоб берадилар. Маст киши бориб қараса, чуқурда чиндан ҳам ўлган ит ётарди. Бу ғаройиб ҳолатдан ҳайратга тушган маст киши тавба қилиб, ҳақ йўлга кирган экан. Бинобарин, кишини ит қиёфасида кўрсата билиш Имом Мотуридий ҳазратларининг кароматидан далолат беради. Ушбу ҳолат ҳамда «Насойим ул-муҳаббат» «авлиёуллоҳлардан воқеъ бўлгон хавориқ одот ва каромат баёни» эканлиги инобатга олинса, Имом Мотуридий ҳазратлари авлиё бўлганликлари аён бўлади. Абу Тоҳирхожанинг «Самария» асарида ҳам ул зотнинг авлиёликларини тасдиқлайдиган нақл келтирилган: «Айтишларича: унинг (Мотуридийнинг – муаллиф) ёронлари дарс таълим олиш учун (шайхнинг) боғига келар эдилар. Иттифоқо ҳамал ойи эди, шайх ёронлари учун бир ўрик дарахтининг шохини қокди. Унинг кароматидан ер ўрик меваси билан тўлди. Ёронлар еб тўйдилар».

Абу Мансур Мотуридий ҳазратлари 944 йилда Мотуридда вафот этдилар ва, васиятларига кўра, Самарқанд чеккасидаги олимлар қабристонини – Чокардизага дафн этилдилар. Калом илмидаги буюк хизматлари эвазига

ул зот «Имом ал-худо» («Ҳақ йўлга бошловчи»), «Имом ул-мутакаллимин» («Мутакаллимлар имоми»), «Султон ул-муъизуддин» («Диннинг иззатли султони») деб улуғланадилар.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан 2000 йилда Мотуридий ҳазратларининг 1130 йиллик юбилейлари нишонланди. Шу сана муносабати билан аллома ҳақида кўплаб илмий-тадқиқот асарлари дунёга келди, ул зотнинг илмий меросларини ўрганиш иши янгича асосга қўйилди. Чокардиза қабристонида Имом Мотуридий ёдгорлик мажмуи: рамзий мақбара, боғ ва бошқа иншоотлар барпо этилиб, шаршарали фавворалар ўрнатилиб, атроф ободонлаштирилди. Бугунга кунда мазкур муқаддас мажмуа мамлакатимиздаги энг обод ва кўркам зиёратгоҳга айланди.

¹ Ўқитувчиларнинг талаб ва истакларини инобатга олиб Абу Мансур Мотуридий ҳақидаги маълумот «Ўзбекистон» нашриёти томонидан 2009 йилда чоп этилган Ш.Мансуровнинг «Минг бир хазина» китобидан берилди.

Мақолларда шартланганлик муносабатини ифодаловчи эргаш гапли қўшма гаплар

Гап таркибида қўлланадиган шартланганлик муносабатлари пайт муносабатларидан ҳам, бошқа хил муносабатлардан ҳам анча мураккаблиги ва ўзига хослиги билан ажралиб туради. Бундай муносабатлар мантиқ илмида, шунингдек, умумий тилшуносликда бир қадар ўрганилган. М.И.Черемисина ва Т.А.Колосоваларнинг фикрича: *«Шартланганлик – бу мураккаб тузилган комплекс муносабатларнинг мураккаб тизимидир»*.¹

Грамматикага оид ишлардан шартланганлик муносабатлари беш хил муносабатдан иборат эканлиги маълум бўлади. Булар шарт, сабаб, тўсиқсизлик, мақсад ва натижа муносабатларидир. Мазкур шартланганлик муносабатлари муайян бир фикр ифодасига асосланган: бир воқеанинг ифодаси иккинчисини келтириб чиқаради ёки иккинчи воқеа ифодаси биринчисининг мавжудлигига кўра юзага келади. Бошқача қилиб айтганда, мазкур муносабатлардаги асосий фикр «сабаб – натижа» (кенг маъно)дан иборат бўлади.²

Шартланганлик муносабатларининг кўрсатилган беш типи беш хил эргаш гапли қўшма гаплар воситасида ифодаланади. Булар сабаб, шарт, тўсиқсизлик, мақсад ва натижа эргаш гапли қўшма гаплардан иборат. Мазкур типдаги эргаш гапли қўшма гаплардаги шаклий хусусиятлар, қисман мазмуний ўзига хосликлар, боғловчи воситалар ўзбек тилшунослигида ҳам тавсифланган.³ Бундай хусусиятлар айниқса, ўзбек халқ мақолларида ўзининг

ёрқин ифодасини топганлиги туфайли ушбу мақолада улардаги шартланганлик муносабатини ифодаловчи эргаш гапли қўшма гапларнинг айрим жиҳатлари хусусида сўз юритмоқчимиз.

Сабаб эргаш гапли қўшма гапларнинг мазмуни сабаб муносабатидан иборат. Эргаш гапда сабабий воқеа ифодаланса, бош гапда шу сабабга кўра юзага келадиган воқеа ифодаланади. Масалан:

Олим адашса, олам қоқилар.

* * *

Бемор тузалгиси келса, табиб ўз оёғи билан келар.

Шартланганлик муносабатлари ифодаланган эргаш гапли қўшма гаплар орасида тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар айна шундай муносабатнинг намоён бўлиши ва унинг идрок қилинишида муҳим роль ўйнайди. Чунки бундай гапларда бир пайтнинг ўзида икки хил муносабат реаллашади. Аниқроғи, шарт ва тўсиқсизлик муносабатлари ифодаланади. Масалан:

Дўст узоқда бўлса ҳам, кўнгил яқин.

Душман битса ҳам, душманлик битмас.

Ўлчов-даража эргаш гапли қўшма гаплар ҳам мазмун-муносабатни ифодалашига кўра икки хил бўлади: 1) икки ҳавола бўлакли; 2) бир ҳавола бўлакли.⁴ Мақолларда икки ҳавола бўлакли ўлчов-даража эргаш гапли қўшма гаплардан нисбатан кенг фойдаланилган. Икки ҳавола бўлакли ўлчов-даража эргаш гапли қўшма гаплар ҳам айна мақолларда тез-тез учраб туради. Эргаш гапли қўшма гапларнинг бошқа икки ҳавола бўлакли турларидаги бундай гапларда қаршилантирилган ҳавола бўлақлар мавжуд. Улар «**қанча-шунча**», «**қанчалик-шунчалик**» каби ифодаланиш қолиплари асосида ре-

аллик касб этади. Бош гапда **шунча, шунчалик** каби ҳавола сўзлар мавжуд бўлади ва улар ўлчов-даража ҳоли синтактик вазифасини бажаради. **Қанча, қанчалик** сўзлари ҳам эргаш гапда шундай ўринда келади. Бинобарин, улар орасида параллелизм рўй беради. Чунки икки денотатив воқеа ҳаракатнинг миқдорий белгисига кўра умумий ҳисобланади. Воқеалар билан юзага чиқадиган муносабат ўзаро тобеланишига кўра жуда зич бўлади.⁵ Ўлчов-даража эргаш гапли қўшма гапларда ҳар икки компонентдаги ҳаракат ёки воқеа қиймат, даража жиҳатидан ўлчанади. Бундай ҳолат мақолларда ҳам ўзининг ифодасини топган:

*Меҳнат қанча оғир бўлса,
Кети шунча ширин бўлар.*

*Туя қанча бўлса,
Жиҳози – ўшанча.*

*Овчи овчиликни қанча билса,
Айиқ ҳам қочишни шунча билар.*

Мисоллардан эргаш гап таркибида **қанча**, бош гапда эса **шунча, ўшанча** каби ҳавола бўлакларнинг иштирок этганлиги аниқ кўриниб турибдики, бу мақолларнинг ихчамлигини ва мазмундорлигини янада оширишга олиб келган.

Чоғиштиришдан мақсад эргаш гапли қўшма гаплардаги икки денотатив воқеа ва улар ўртасидаги фарқли жиҳатларини ифодалашдан иборат.

Шу билан бирга, чоғиштириш бош гапдаги ҳаракатга нисбатан ҳам рўй беради. Бу турдаги эргаш гапдаги ҳаракат ёки белги бош гапдаги ҳаракат ёки белгига чоғиштирилади. Негаки, ҳаракат қиёслаш, таққослаш орқали изоҳланади:

Қуёш ҳавони иситса, дўстлик қалбни иситади.

Ер бойликнинг онаси бўлса, отаси – меҳнат.

*Жавоб олтин бўлса,
Савол – кумуш.*

Юқоридаги мисолларда бош гап ва эргаш гапдаги ҳаракат ва белги билан ўхшашлик чоғиштирилганлиги кўриниб турибди. Мақолларда шартланганлик муносабатларини ифодаловчи эргаш гапли қўшма гапларнинг мақсад ва натижа эргаш гапли қўшма гапларда қўлланилишига дуч келинмади. Бундай ҳолат мақолларнинг ўзига хос семантик-синтактик структурага ва маъновий хусусиятга эга эканлигини тасдиқлай олади.

**Дилфуза ЙЎЛДОШЕВА,
НамДУ тадқиқотчиси.**

¹ М.И.Черемисина, Т.А.Колосова. Очерки по теории сложного предложения. Новосибирск: Наука, 1987. С. 68.

² С.А.Шувалова. Смысловые отношения в сложном предложении и способы их выражения. М.: МГУ, 1990. С. 53.

³ Х.Абдурахманов. Особенности синтаксиса узбекского устного народного творчества: АДД. Т., 1977; А.Фуломов, М.Асқарова. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Т., 1987. 203–207; 215–223-бетлар; Ш.Раҳматуллаев, Ҳозирги адабий ўзбек тили. Т.: Университет, 2006. 399–401-б.

⁴ Н.Маҳмудов, А.Нурмонов. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Т.: Ўқитувчи, 1995. 217-б.

⁵ А.Нурмонов, Н.Маҳмудов, А.Аҳмедов, С.Солихўжаева. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси.Т.: Ўқитувчи, 1998. 290-б.

AMALIY FOYDALANISH UCHUN

Mumtoz badiiyat bo'yicha test savollari***ALISHER NAVOIY**

1. «O'n sakiz ming olam oshubi...» g'azalidagi

To Navoiy to'kti ul oy furqatidin bahri ashk,

Har qachon boqsang, quyosh aksi aning yoshindadur

baytida qaysi she'riy san'at qo'llangan?

- A. Tashbih
- B. Istiora
- C. Tashxis
- D. Tajnis
- E. Irsoli masal

2. «Sho'x ikki g'izolingni...» g'azalidagi

Bir oh ila kul bo'ldum, ey charx, tilab topib,

Farhod ila Majnung'a oshiqliq ishin o'rgat

baytida shoir qaysi she'riy san'atga asoslangan?

- A. Iyhom
- B. Ishtiyoq
- C. Talmeh
- D. Tanosub
- E. Tajohuli orifona

3. «Kecha kelgumdur, debon...» g'azalidagi

Ul parivash hajridinkim yig'ladim devonavor,

Kimsa bormukim, anga ko'rganda kulgu kelmadi

baytida foydalanilgan she'riy san'at nomi qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

* Anvar Hojiahmedov. She'r san'atlarini bilasizmi? T.: Sharq, 2001. 48-b.

- A. Mubolag'a
- B. Tardu aks
- C. Tarsi'
- D. Ishtiyoq
- E. Iyhom

4. «Jong'a chun dermen...» g'azalidagi

Jong'a chun dermen: «Ne erdi o'lmakim kayfiyati?»

Derki: «Bois bo'ldi jism ichra marazning shiddati»

baytida shoir qaysi she'riy san'atga murojaat etgan?

- A. Tashbih
- B. Tajnis
- C. Intoq
- D. Tazmin
- E. Istiora

5. «Xil'atin to aylamish...» g'azalidagi

Gulshan ettim ishq sahrosin samumi ohdin,

Kim, esar ul dasht aro har yon qizil, sorig', yashil

baytida qo'llangan she'riy san'atlar nomi qaysi javobda to'g'ri belgilangan?

- A. Talmeh, tajnis
- B. Istiora, mubolag'a
- C. Tazmin, irsoli masal
- D. Ishtiyoq, tazod
- E. Tashxis, tanosub

6. «O'n sakiz ming olam oshubi...» g'azali aruzning qaysi vazni asosida yaratilgan?

- A. Mutaqoribi musammani mahzuf
- B. Hazaji musammani solim
- C. Hazaji musaddasi mahzuf

- D. Ramali musammani mahzuf
- E. Ramali musaddasi maqsur

7. «O'n sakiz ming olam oshubi...» g'azali qofiyalaridagi raviy harfini aniqlay olasizmi?

- A. «O» harfi
- B. «Sh» harfi
- C. «N» harfi
- D. «D» harfi
- E. «R» harfi

8. «Kecha kelgumdur debon...» g'azalida qofiyaning qaysi turidan foydalanilgan?

- A. Mujarrad qofiya
- B. Muassas qofiya
- C. Murdaf qofiya
- D. Muqayyad qofiya
- E. Ridfi zoyidli murdaf qofiya

9. «Yo rab, ul shahd-u shakar yo labdurur» tuyug'ining ruknlar tarkibi qaysi javobda to'g'ri belgilangan?

- A. Mafoiylun mafoiylun faulun
- B. Foilotun foilotun foilun
- C. Faulun faulun faulun faal
- D. Mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun
- E. Foilotun foilotun foilotun foilun

10. «Necha dedim ul sanamg'a: bormog'in» misrasi bilan boshlanuvchi tuyuq ruknlari chizmasi qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A. V – – – V – – – V – –
- B. V – – V – – V – – V –
- C. – V – – – V – – – V –

D. – V – – V V – – V V –
E. V – – – V – – – V – – – V – – –

11. «Farhod va Shirin» dostonidagi

*O'zi naqsh-u, o'zi manqush-u, naqqosh,
Kishi bu sirni mendek qilmadi fosh*

baytida qanday she'riy san'atdan foydalanilgan?

- A. Mubolag'a
- B. Tazod
- C. Ishtiyoq
- D. Tajohuli orifona
- E. Istiora

12. «Farhod va Shirin» dostonidagi

*Shabistonida tug'di yangi bir oy,
Yangi oy yo'qki, mehri olamoroy*

baytida qo'llangan she'riy san'atlar to'g'ri ta'kidlangan javobni toping.

- A. Istiora, ruju'
- B. Tardu aks, tarsi'
- C. Tashxis, irsoli masal
- D. Tazmin, tazod
- E. Iyhom, talmeh.

13. «Farhod va Shirin» dostonidagi

*Anga teng podsholig' yo gadolig',
Gadoliqqa teng etmay podsholig'*

baytida shoir murojaat etgan she'riy san'atni aniqlang.

- A. Mubolag'a
- B. Tashxis
- C. Talmeh

- D. Tazod
- E. Tarsi'.

14. «Farhod va Shirin» dostonidagi Shirin tasviriga bag'ishlangan

*Yuzi gul, kiprigi derlar tikandur,
Ne bor andoqki hargiz bor ekandur*

baytida qo'llangan san'at nomini ayting.

- A. Talmeh
- B. Tashbih
- C. Tazmin
- D. Ruju'
- E. Tazod

15. Dostondagi

*Mashaqqatdin yigitni el qari der,
Ki, qozilmish iki-uch yuz qarich yer*

baytidagi she'riy san'at qanday ataladi?

- A. Tajnis
- B. Tajohuli orifona
- C. Irsoli masal
- D. Talmeh
- E. Istiora

16. «Layli va Majnun» dostonidagi

*Ilgin ko'rubon chinor xoli,
Kuydurur ichin diram xayoli*

baytida qaysi san'atdan foydalanilgan?

- A. Tashbih
- B. Tajnis
- C. Tashxis
- D. Tazod
- E. Irsoli masal

17. «Sab'ai sayyor» dostonidan olingan

*Qurtdek bo'ri birla to'ldi yobon,
Dema qo'y, balki to'ma bo'ldi sho'bon*

baytida qanday she'riy san'atlar qo'llangan?

- A. Tazod, talmeh
- B. Tashbih, zulqofiyatayn
- C. Tajnis, tashxis
- D. Husni ta'lil, irsoli masal
- E. Istiora, tarsi'

18.«Saddi Iskandariy» dostoni vazni qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A. Hazaji musaddasi mahzuf
- B. Ramali musammani maqsur
- C. Hazaji musammani solim
- D. Mutaqoribi musammani mahzuf
- E. Ramali musaddasi mahzuf

19. «Saddi Iskandariy» dostonidagi

*Eshittimki Iskandari nomdor,
Chu bo'ldi jahon ahlig'a komgor*

baytida mumtoz qofiyaning qaysi turidan foydalanilgan?

- A. Mujarrad qofiya
- B. Murdaf qofiya
- C. Muassas qofiya
- D. Muqayyad qofiya
- E. Ridfi zoyidli murdaf qofiya

20. «Lison-ut tayr» dostoni misralarining rukn tarkibi qaysi javobda to'g'ri belgilangan?

- A. Mafoiylun mafoiylun faulun
- B. Foilotun foilotun foilun

- C. Faulun faulun faulun faal
- D. Foilotun failotun failun
- E. Ma'ulu mafoilun faulun

MUHAMMAD SOLIH
«Shayboniynoma»

1. «Shayboniynoma» dostonidagi

*O't emas, obi ravondur qilichi,
Tig' emas, marhami jondur qilichi*

baytida qo'llangan she'riy san'atni aniqlang.

- A. Tazod
- B. Talmeh
- C. Mubolag'a
- D. Tajnis
- E. Irsoli masal

2. Dostondagi

*Qaydakim chodirini tikdi nifoq,
Qolmas ul tegrada osori vifoq*

baytida shoir qaysi she'riy san'atga murojaat qilgan?

- A. Tashbih
- B. Husni ta'lil
- C. Tazmin
- D. Tajnis
- E. Tashxis

3. Dostonning LXX bobidagi

*Har nekim ul desa, andoq qilsaq,
Gul kabi suhbatidin ochilsaq*

baytida foydalanilgan she'riy san'at nomi qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A. Husni ta'lil
- B. Tajohuli orifona
- C. Tashbih
- D. Talmeh
- E. Iyhom

4. Shu bobdagi

*Ham Abulmuhsini Marviy bordi,
Marvning ar-aru sarvi bordi*

baytida shoir qaysi she'riy san'atni qo'llagan?

- A. Tajnis
- B. Tazmin
- C. Istiora
- D. Ishtiyoq
- E. Tanosub

5. Dostondagi

*Borcha o'g'lonlari yog'iy edilar,
Borcha sultonlari bog'iy edilar*

baytida qo'llangan qofiya san'atini aniqlay olasizmi?

- A. Tarsi'
- B. Zulqofiyatayn
- C. Musajja'
- D. Zulqavofi'
- E. Tajnisli qofiya.

6. Dostondagi

*Xorliqlar bila o'stum bisyor,
Zorlig'lar bila ko'rdum ozor*

bayti vazni chizmasi qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A. -V - - - V - - - V -
- B. V - - - V - - - V - -

- C. – V – – V V – – – ~
D. V – – V – – V – – V –
E. V – – – V – – – V – – – V – – –

7. Dostondagi

*Ki, bu qo'rg'on sori moyil bo'lg'ay,
Mayidin anga ne hosil bo'lg'ay*

baytida qo'llangan qofiya turini belgilang.

- A. Murdaf qofiya
- B. Mujarrad qofiya
- C. Muassas qofiya
- D. Muqayyad qofiya
- E. Ridfi zoyidli murdaf qofiya

8. Dostondagi

*Ul Samarqand sori ayladi azm,
Xon azimat so'ngicha ayladi jazm*

bayti ruknlarini aniqlang.

- A. Foilotun foilotun foilun
- B. Foilotun failotun failon
- C. Foilotun failotun fa'lun
- D. Foilotun failotun failun
- E. Foilotun failotun fa'lon

9. Dostondagi

*Sarv oning qomatidin sharmanda,
Zulfiga anbari soro banda*

baytida qo'llangan she'riy san'atni aniqlay olasizmi?

- A. Tashbih
- B. Tajnis
- C. Istiora

- D. Tashxis
- E. Talmeh.

10. Dostonning

*Chun keturdilar oni xon qotida,
Keldi Bilqisi Sulaymon qotida*

baytida qaysi she'riy san'at qo'llangan?

- A. Tazmin
- B. Istiora
- C. Talmeh
- D. Iyhom
- E. Tajnis

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR

1. «Topmadim» g'azalidagi

*Usruk ko'ziga toki ko'ngul bo'ldi mubtalo,
Hargiz bu telbani yana hushyor topmadim*

baytida qo'llangan she'riy san'atlarni belgilang.

- A. Tazod, tashxis
- B. Iyhom, husni ta'lil
- C. Talmeh, tajnis
- D. Tanosub, ishtiyoq
- E. Irsoli masal, tajohuli orifona

2. «Qoldimu?» g'azalidagi

*Meni o'lturdi jafu-u javr birla ul quyosh,
Emdi tirguzmak uchun mehr-u vafosi qoldimu?*

baytida qo'llangan she'riy san'atlar qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A. Tashbih, tajnis
- B. Istiora, tazod

- C. Talmeh, iyhom
- D. Tazmin, tashxis
- E. Husni ta'lil, irsoli masal

3. «Xazon yaprog'i yanglig'..» deb boshlanuvchi g'azaldagi

*Latofat gulshanida gul kabi sen sabzi xurram qol,
Men archi dahr bog'idin xazon yaprog'idek bordim*

baytida qo'llangan san'atlarning nomlari qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A. Istiora, tashbih, tanosub
- B. Tajnis, tazod, iyhom
- C. Mubolag'a, tashxis, talmeh
- D. Tazmin, husni ta'lil, ishtiyoq
- E. Tajohuli orifona, irsoli masal, zulqofiyatayn

4. «G'urbatta ul oy...» deb boshlanuvchi g'azaldagi

*G'urbatta ul oy hajri meni pir qilibtur,
Hijron bila g'urbat manga ta'sir qilibtur*

baytida shoir qaysi she'riy san'atga murojaat qilgan?

- A. Tazmin
- B. Mubolag'a
- C. Istiora
- D. Husni ta'lil
- E. Talmeh

5. «Mening ko'nglumki...» g'azalidagi

*Bahor-u bog' sayrin ne qilaykim, dilsitonimning
Yuzi gul, zulfi sunbul, qomati sarvi xiromondur*

baytida qo'llangan she'riy san'atlarni aniqlang.

- A. Tashbih, tanosub
- B. Husni ta'lil, istiora

- C. Tazod, tazmin
- D. Tajnis, tashxis
- E. Mubolag'a, ishtiyoq.

6. «Sen gulsen-u men haqir bulbuldurmen» deb boshlanuvchi ruboiyda qo'llangan san'atlarning nomlari qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A. Tashxis, talmeh, tajnis
- B. Tashbih, tazod, tanosub
- C. Tazmin, istiora, husni ta'lil
- D. Zulqofiyatayn, irsoli masal, iyhom
- E. Tarsi', ishtiyoq, tajohuli orifona.

7. «Qaddimni firoq mehnati yo qildi» deb boshlanuvchi tuyuqda foydalanilgan san'atlar nomi to'g'ri ko'rsatilgan qatorni belgilang.

- A. Talmeh, tazod, tajnis
- B. Tazmin, tashxis, iyhom
- C. Istiora, tajnis, tashxis
- D. Husni ta'lil, tanosub, talmeh
- E. Tarsi', ishtiyoq, irsoli masal.

8. «Topilmas» g'azalidagi

*Sendek manga bir yori jafokor topilmas,
Mendek senga bir zori vafodor topilmas*

baytida foydalanilgan she'riy san'atlarni aniqlang.

- A. Tazmin, tanosub, iyhom
- B. Tazod, tardu aks, tarsi'
- C. Tazod, husni ta'lil, talmeh
- D. Tashxis, mubolag'a, husni ta'lil
- E. Ishtiyoq, irsoli masal, tajnis.

9. Quyidagi gʻazallardan qaysi biri hazaji musammani solim vaznida yozilgan?

- A. «Topmadim»
- B. «Qoldimu?»
- C. «Xazon yaprogʻi yangligʻ...»
- D. «Gʻurbatta ul oy...»
- E. «Topilmas»

10. «Qoldimu?» radifli gʻazalda qofiyaning qaysi turidan foydalanilgan?

- A. Mujarrad qofiya
- B. Murdaf qofiya
- C. Muqayyad qofiya
- D. Muassas qofiya
- E. Ridfi zoyidli murdaf qofiya

Test javoblari

ALISHER NAVOIY

1. B. (birinchi misradagi «oy» soʻzi oʻz maʼnosini (yoritgich) emas, oy yuzli mahbubani ifodalaydi.)

2. C. (baytda «Layli va Majnun» dostoni qahramonlariga ishora qilinyapti.)

3. A. (oshiqning devonalardek yigʻlashi, koʻrganlarning uning ustidan kulishi hayotda juda kam uchraydigan holat, binobarin, shoir belgini kuchaytirib tasvirlagan.)

4. C. (jonning insonlardek gapirishi intoq sanʼatiga xosdir.)

5. B. («ishq sahrosi» iborasi istiora, oshiq ohining dasht uzra turli rangdagi samum – garmseldek kezishi esa mubolagʻadir.)

6. D. (gʻazal misralari «foilotun foilotun foilotun foilun» ruknlariga asoslanadi. Bunday vazn esa «ramali musammani mahzuf» deb ataladi.)

7. B. (barcha qofiyadosh soʻzlar oʻzagida «sh» undoshi takrorlanib keladi, shuning uchun ushbu undosh raviy sanaladi.)

8. A. (qofiyadosh gulroʻ, uyqu, qorongʻu, badxoʻ kabi soʻzlarda choʻziq u (oʻ) unlisi raviy boʻlib kelgan. Raviysi choʻziq unidan iborat boʻlgan qofiya mujarrad qofiya sanaladi.)

9. B.

10. C.

11. C. (baytdagi «naqsh», «manqush», «naqqosh» soʻzlari bir oʻzakdan kelib chiqqan. Bunday oʻzakdosh soʻzlarni qoʻllash esa ishtiyoq sanʼati hisoblanadi.)

12. A. («oy» soʻzi yoritgichni emas, oy yuzli qizni ifodalaydi (istiora), ikkinchi misrada shoir «yangi oy» degan oʻxshatishidan qaytgandek boʻlib, undan ham kuchliroq «mehri olamoroy» («olamni yoritguvchi quyosh») oʻxshatishini qoʻllayapti. Bu xil qaytish sanʼati esa ruju deb ataladi.)

13. D. (baytdagi podsholigʻ – gadoligʻ soʻzlari zid maʼnoga ega. Bunday soʻzlarni qoʻllash sanʼati esa tazod deyiladi.)

14. B. (Shirin gulga, kiprigi tikanga oʻxshatilayapti.)

15. A. (har ikki misradagi «qari» soʻzlari shaklan oʻxshash boʻlsa ham, ikki maʼnoni – «keksa» soʻzini va oʻlchov birligining nomini ifodalaydi.)

16. C. (chinorning ichini diram (pul) xayoli kuydirishi insonlarga xos xususiyatning daraxtga koʻchirilishidan boshqa narsa emas. Bu tashxis sanʼati sanaladi.)

17. B. (boʻrilar qurtga oʻxshatilgan (tashbih), misralarda ikkitadan soʻz qofiyalangan (toʻldi – boʻldi, yobon – shubon, buni zulqofiyatayn (qoʻsh qofiya qoʻllash) sanʼati deyiladi.)

18. D. (doston misralari «faulun faulun faulun faal» ruknlari oʻlchovida yozilgan. Bu xil oʻlchov «mutaqoribi musammani mahzuf» deb ataladi.)

19. B. («nomdor – komgor» soʻzlarida «r» undoshi raviy boʻlib kelgan, ulardan oldin choʻziq «o» unlisi takrorlanib kelyapti. Raviydan oldin choʻziq unilardan biri keladigan qofiyalar esa murdaf qofiya sanaladi.)

20. B. (doston misralari «ramali musaddasi mahzuf» vaznida yozilgan, uning ruknlari tarkibi esa foilotun foilotun foilun tarzidadir.)

MUHAMMAD SOLIH «Shayboniynoma»

1. C. (Qilich taʼrifi mubolagʻali).

2. E. («Nifoq chodirini tikdi» soʻzlarida mavhum tushuncha – nifoqqa insonga xos chodir tikish xususiyati koʻchirilgan.)

3. C. («gul kabi» iborasi tashbihdir.)

4. C. (ikkinchi misradagi «ar-ar», «sarv» soʻzlari shu xil daraxtlarni emas, balki Abulmuhsinni ifodalaydi, shunga koʻra ular istiora hisoblanadi.)

5. A. (ikkinchi misradagi barcha soʻzlar (barcha, oʻgʻlonlari – sultonlari, yogʻiy – bogʻiy edilar) qofiyadosh, shu sababli bu bayt tarsiʼ sanʼati asosiga qurilgan sanaladi.)

6. C. (bayt misralaridagi qisqa, choʻziq va oʻta choʻziq hijolarni belgilasak, – V – – V V – – – ~ chizmasi hosil boʻladi.)

7. C. («moyil – hosil» qofiyadosh soʻzlari tarkibida taʼsis (choʻziq «o» unlisi), daxil (y, s undoshlari), ishboʻ (qisqa unli) va raviy («l» undosh) kelgan. Bunday qofiya esa muassas (taʼsisli) deb ataladi.)

8. B.

9. D. (sarv va anbarga insoniy xususiyatlar (sharmanda boʻlish, qul boʻlish) koʻchirilgan. Bu xil sanʼat **tashxis** deb ataladi.)

10. C. (ikkinchi misrada qadimgi afsona qahramonlari Sulaymon va Bilqis timsollariga ishora qilingan. Bunday sanʼat esa **talmeh** sanaladi.)

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR

1. A. («telba», «hushyor» soʻzlari zid maʼnolarni ifodalagani tufayli tazod sanʼatini, koʻngulga inson xususiyatlari (telbalik, hushyorlik) koʻchirilgani uchun tashxis sanʼatini roʻyobga chiqargan.)

2. B. («quyosh» soʻzi oʻz maʼnosida emas, «quyosh yuzli mahbuba» maʼnosida qoʻllanib, istiora hosil qilingan, mehr-u vafo va javr-u jafo soʻzlari zid maʼnolarni ifodalashi tufayli tazod sanaladi.)

3. A. («latofat gulshani», «dahr bogʻi» soʻzlari istiorani, «gul kabi», «xazon yaprogʻidek» soʻzlari tashbihni, gulshan, gul, bogʻ, yaprogʻ soʻzlari maʼnodoshligi tufayli tanosub sanʼatini roʻyobga chiqargan.)

4. C. («oy» soʻzi yoritgichni emas, mahbubani ifodalaydi, shunga koʻra baytda istiora sanʼati qoʻllangan hisoblanadi.)

5. A. (ikkinchi misrada mahbuba yuzi gulga, zulfi sunbulga, qomati sarvi xiromonga oʻxshatilgan, bahor, bogʻ, gul, sunbul, sarv hamda yuz, zulf, qomat soʻzlari oʻzaro maʼnodoshligi tufayli tanosub sanʼatini hosil qilgan.)

6. B. (ruboiyda mahbuba gulga, shuʼlaga, oshiq esa bulbulga, shuʼla quliga oʻxshatilgan (tashbih), shah – qul soʻzlari tazodni, gul, bulbul soʻzlari maʼnodoshligi tufayli tanosub sanʼatini hosil qilgan.)

7. C. (tuyuqdagi «firoq mehnati», «gʻam-u anduh oʻti» birikmalari istiorani, «yo qildi», «yoqildi», «yo qildi» soʻzlari tajnisni yuzaga chiqargan, saboga esa inson xususiyatlari (sharh qilish) koʻchirilgani tufayli tashxis sanaladi.)

8. B. («jafokor», «vafodor» soʻzlari tazod sanʼatini roʻyobga chiqargan, birinchi misradagi «sendek menga» soʻzlari ikkinchi misrada «Mendek senga» tarzida teskari qilib qoʻllangan (tardu aks), ikkala misradagi barcha soʻzlar (sendek – mendek, menga – sanga, yori – zori, jafokor – vafodor qofiyadoshligi tufayli tarsiʼ sanʼatini hosil qilgan.)

9. C. («Xazon yaprog‘i yanglig‘» g‘azalining barcha misralari «mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun» ruknlari o‘lchovida yozilgan, bunday vazn esa «hazaji musammani solim» deb ataladi.)

10. A. (g‘azaldagi jafosi, balosi, muddaosi kabi qofiyadosh so‘zlarda cho‘ziq «o» unlisi raviy bo‘lib kelgan. Bunday qofiyalar esa mujarrad qofiya sanaladi.)

Sintaktik ertak

Mazkur ertakdan tilga bag‘ishlangan tadbirlarda foydalanish mumkin. O‘quvchilar ertak qahramonlari – gap bo‘laklari nomlarini kartonga yozib bo‘yinlariga osib oladilar.

Boshlovchi: *Bajo bo‘lib orzu-tilaklar,
Jonlanganmish gapda bo‘laklar.
Manmansirab o‘shanda EGA
Debdi:*

Ega: *«Qadrim bilmaysiz nega?
Sintaksisning ulkan elida,
Kerak bo‘lsa ona tilida
Juda katta kuchga egaman,
Hammangizni bukib-egaman.
Kundan-kunga kuchga to‘lyapman,
O‘zim ATOV gap ham bo‘lyapman,
Bir ko‘rinib, yana adashib
Yuribsiz-da menga ergashib.*

Boshlovchi: *Buni tinglab nima ham desin,
Faqat chuqur xo‘rsindi KESIM.*

- Kesim:** *Bunga berolmam bardosh!
Bo'laklarga kelsak men ham bosh.
Tuhmatlardan qalbim dog'lanar,
Menga ham ko'p gaplar bog'lanar.
Takabburlik, manmanlik nega?
Esini yeb qo'yibdi EGA.*
- Boshlovchi:** *To'ldiruvchi chetda o'ltirib*
Der:
- To'ldiruvchi:** *Men doimo uni to'ldirib
Yurar edim, gap, iborada
Xafa bo'ldim men bu borada*
- Boshlovchi:** *Aniqlovchi so'zladi yig'lab:*
Aniqlovchi: *Axir men ham doim aniqlab
Yurar edim uning sifatini,
Yo'qotibdi EGA iffatin.
Xo'p muloyim, ajoyib edi,
Juda kamtar, g'aroyib edi.
Endi esa mag'rur nafaqat
Takabbur-u manman, beshafqat.*
- Boshlovchi:** *Shu payt birdan sapchib ketdi HOL:*
Hol: *O'rganaylik bu ishni darhol.
Qanday holda? Qayerda? Nega?
Qachon aytdi? Bu gapni EGA?
Qanday sabab bordir yo maqsad?
Bilish kerak ularni albat.
Qay miqdorda va qay daraja?
Ko'zlagan u ishidan reja?»*
- Kirish so'z:** *Nazarimda,
Afsus, faqat chekyapmiz afsus,
Shubhasiz, biz haqmiz begumon,
Ammo dardga bu emas darmon.*

Ehtimolki, bersak bir jazo

EGA aqli bo'larmi raso?

Uyushiq bo'lak: *Yakkalamoq, tashlamoq kerak*

EGAni.

Darak gap: *Bizda hamma birikkan erkin.*

Boshlovchi: *Barchaga ham bu taklif yoqar,*

EGA tomon mug'ombir boqar.

To'lib ketgan yo'llar, yo'laklar

Qochib ketar gapdan BO'LAKLAR.

Birdan hamma-hamma yo'qoldi,

SINTAKSISda bir EGA qoldi.

TILning barcha bo'limi hayron,

Gaplar yurti bo'libdi vayron.

Undov: *O!*

So'roq: *Nega?*

Hammasiga aybdor EGA.

Boshlovchi: *EGA qolgach bir o'zi yakka,*

Tildan ketar, mantiq, baraka,

Gaplar go'yo uchsiz bir o'qdir,

EGAsi bor, kesimi yo'qdir.

Bahor! – dedi EGA, – Qish,

Subhidam, tong, shamol, ish.

Ishlatsa ham bor quvvat, kuchin

Gapi gapga qovushmas nechun?

Qorni ochgan kirib do'konga

Hamma zordir bir burda nonga.

Hech kim «ber» deb so'ray olmagan,

Axir yurtda KESIM qolmagan.

Gulbahorning yashilligini

Do'stlarining yaxshiligini

Aytolmayin ega ko'p halak,

ANIQLOVCHI kerakdir, kerak.

EGA bildi, do'stlarsiz hayot
Bo'lar ekan birpasda barbod.
Yig'ib-terdi bor quvvat-kuchin
O'rtoqlarin qidirmoq uchun.
Ko'ngli bo'lib qorong'u va tor
Hozirlanar yo'lga aybdor.
Yo'l yurar u, ancha yo'l yurar.
Yo'l yursa ham ancha mo'l yurar.
Cho'ldan, tog'dan yugurar-chopar,
Do'stlarini bir g'ordan topar.

Ega: *KECHIRIM.*

KECHIRIM.

Boshlovchi: *«KECHIRING» deb qanday ham desin
Buning uchun kerakku kesim.*

*Ko'zlaridan oqib duv-duv yosh,
Ko'z yoshlardan erib ketar tosh.*

*Yana gapga birikar so'zlar
Shunda aybdor bosh egib so'zlar:*

Ega: *ARMONDAMAN o'zim,
Xafa qildim sizlarni nega?*

*Juda oddiy mening so'zlarim –
Kechiringlar, bir gal do'stlarim!*

Undalma: *Endi, o'rtoq,
O'tgan ishga buncha qiynalma.*

Kirish so'z: *Baxtimizga,
Yana hamma ahil, inoq do'st.*

Qo'shma gap: *Baxt – shu begumon:
Bizlar xursand, hayot charog'on.*

Uyushiq bo'lak: *Shudir bizning MAQSAD va TILAK,*

Boshlovchi: *Sho'x kulguga to'lar yo'laklar,
Birikadi gapga BO'LAKLAR.
Adovatning ipi uzilar,
Ko'plab yaxshi GAPLAR tuzilar.*

*GAPLAR YURTI TIKLANAR yana
Va adolat qilar tantana.
Bu ertakni aytdim men nega?
Hamma ham o'z o'rniga ega!*

**Kavsar TURDIYEVA,
filologiya fanlari nomzodi.**

Bahr-u bayt musobaqalari uchun matnlar

FURQAT*

G'azaliyot

1. Bir qamar siymoni ko'rdum baldai Kashmirda,
Ko'zlari masxur-u yuz jodu erur tasxirda.
2. Azmi gulshan aylasang yuz noz ila, ey xushxirom,
Sarv joyidin turub qaddin bukub aylar salom.
3. Men agar ko'yingdin afg'onsiz o'tolmayman, begim,
Tong emaskim, aql-u hush o'zda tutolmayman, begim.
4. Muqim o'lmay falakkim, to qiyomat yor aylansun,
Jamolingdin qilib shams-u qamar raftor aylansun.
5. Ne jafolar chekmadim bir bevafo dildor uchun,
Ne balolar ko'rmadim ahdi buzug' bir yor uchun.
6. Ne erur jurmimki, ko'rsa ul sitamkor indamas,
Garchi ishqida qilurmen nola-yu zor indamas.

* Anvar Hojiahmedov. Bahr-u bayt musobaqalari uchun matnlar. T., 2006, 56-b.

7. Sen kabi, ey sho‘x, bir jon ofati jonon qani,
Ishvada oshubi dahr-u fitnai davron qani?
8. Izlab visoling, ey mahi tobon, qachong‘acha,
Tortay firoq kechasi afg‘on qachong‘acha?
9. Ayting ul dilbarga: mundog‘ bevafoqlik qilmasun,
Jonim olsa roziman, lekin judolik qilmasun.
10. Nigori dilnavozim, dog‘i hijron aylading, ketding,
Firoqing o‘tig‘a bag‘rimni so‘zon aylading, ketding.
11. Garchi o‘ldim ishqida, bir zarra parvo aylamas,
Ul tag‘ofulpesha, istig‘nochi hoqonim meni.
12. Ishqingda kuyub, jono, xoki tahi po bo‘ldim,
Sovg‘urdi g‘aming bodi, alqissa fano bo‘ldum.
13. Menki o‘ldim notavon ul nargisi shahlosidin,
Bir takallumda tirildim la‘li ruh afzosidin.
14. Nigoro, xastalik ko‘b erdi manda,
Netaykim yo‘q erur bir rahm sanda.
15. Agar har lahza sendin ko‘rmagim yuz ming jafo bo‘lsun,
Aning har qaysini o‘rnig‘a mendin ming vafo bo‘lsun.
16. Necha yurdim adoshib to‘g‘ri yo‘ldin besar-u somon,
Tutub ilgimni yo‘lg‘a solsa deb bir rahnamo istab.
17. Bahor ayyomi bo‘ldi-yu, tushubdur boshima savdo,
Ki lola bargidek ko‘nglumda yuz ming dog‘lar paydo.

18. Orazing erur jannat, chashmi hur-u g'ulmoning,
Qomating erur to'bi, xatti sabz rayhoning.
19. Gul tarovat topmog'i aksi ruxingdindur bahor
Bu sababdin misli nargis intizoringdur o'shal.
20. Lablaring ostidagi xolingdin aylansin quling,
Loladek gul-gul ruxi olingdin aylansun quling.
21. Gul yuzingni yodida qon yig'lamoq bo'ldi ishim,
Ko'z yoshimdin tong emas olamni gulzor aylasam.
22. Maqdaming tashrifidin ey navbahor ijod shox,
Ochdi gulshan har gulining bargidin dasti duo.
23. Oinai jamoling fasli bahor emasmu,
Gulshanda sarv qadding bir jilvazor emasmu?
24. Ul qaro ko'z ko'zlariga surma bejo tortadur,
Balki andin dahr eli ortuqcha g'avg'a tortadur.
25. Rohi ishqingda muhabbat ahlini sarxaylimen,
Vomiq-u Farhod-u Majnundin manga qilma kalom.
26. Mahvasho, sensiz menga maskan qorong'u kechalar,
Yig'laram andoqki, ashkimdin ulus suv kechalar.
27. Rashkidin gardun qilur har oy boshida ko'p jadal,
Bilmag'ay yuz uzra qoshingdin hilol erkan g'alat.
28. Tabassum birla chiqdi gul ruxim guldin savol aylab,
Qilibon g'unchai xomush ham bulbulni lol aylab.
29. Bo'yingdin o'rgilay, ey sarvi qomat,
Guli navrastai bog'i latofat.

30. Tortaram hajring g'amidin kechalar bedorlig',
Bir so'rub ahvoli zorim, qilmading dildorlig'.
31. G'amzang o'qini otkim, jonim nishona o'lsun,
Paykonidin ichib suv, bu tashna qona o'lsun.
32. Noz ila o'ldurursan, vasl ichra gar rizomen,
Boynumg'a tori zulfung mushkin tanob emasmu?
33. Ul parivashkim parishon etti kokul bog'da,
Rashkidin bo'ldi dimog' oshufta sunbul bog'da.
34. Anbarin xatteki qilding oshkor, ey sarvinoz,
Ko'rdim-u chiqdi ko'ngullardin g'ubor, ey sarvinoz.
35. Zihi sitamki menga muncha, dilrabo, qilasiz,
Bilib turib kuyarimni yana jafo qilasiz.
36. Zulfi siyohing, ey gul, sunbul aqida aylar,
Derlar g'alat xaloyiq mushki totor emasmu?
37. Uchradim qandog' sitamgar dilrabog'a, ohkim,
Tig'i javridin qilib bag'rimni afgor indamas.
38. Sochlaring savdosidin ko'b ro'zgorim tiyradur,
Teksa erdi oy yuzingdin ro'shnolik koshki.
39. Ishq sahrosida bir Majnuni beidrokman,
Topmay o'z Laylimni hasratdin yaqosi chokman.
40. Nomi neking nazmidin o'ldi jahong'a muntashir,
Necha ming nokom bo'ldi Furqatiydek komyob.

Танавор¹

Халқимиз орасида азалдан «Қора сочим» номи билан кенг оммалашган ашула ва унинг таъсирида яратилган мазкур қўшиқнинг турли муқобил намуналари XX аср 30-йиллар охирига келиб «Танавор» номи билан юритила бошланган. Бу ном ашулаларга шунчалик мос тушганки, у инсон тасавурида жуда катта маъно берувчи ибора ёки атама сифатида гавдаланган. Одатда, «Танавор» сўзи халқ ҳунармандлари орасида касбий атама сифатида қўлланиб, у «бир жисмдан бир нечта нарса тайёрланиши» маъносида ишлатилган.

«Танавор» сўзини таҳлил қиладиган бўлсак, унинг икки сўздан таркиб топганини кўриш мумкин: *тан* ва *авор*. Ҳар икки сўз ўзбек ва тожик тилларига мансуб бўлиб, пойабзалнинг бошлиғи ва қўнжи учун ишлатиладиган тери ва ундан бичиб олинган андозани англатади. Фақат, мусиқада бу ибора фалсафий маъно касб этиб, *ўзини фидо этиш, бахшида этиш* каби тушунчаларни ифода қилади.

Ирода ҒАНИЕВА.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. III жилд. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т., 2007. 659-б.

SO'RAGAN EKANSIZ

Ҳурматли журнал таҳририяти ходимлари! Хоразм воҳасида XVII–XVIII асрларда яшаб ўтган истеъдодли шоир Андалиб ҳақида маълумот берсангиз.

Бир гуруҳ ўқитувчилар

Навоий ижодий мактабининг шогирди

Навоий ижодий мактабидан кўплаб шоирлар таълим олганлар. Хоразм воҳасида XVII–XVIII асрларда яшаб ижод этган Андалиб шулардан биридир. Бизга шоир Андалибнинг ҳаёти ҳақида маълумот берувчи биргина «Юсуф ва Зулайҳо» (назм ва наср билан ёзилган) номли достони етиб келган. Бу дostonнинг бир қанча қўлёзма ва литография нусхалари Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланмоқда. Андалиб бу дostonда ўзи ҳақида қуйидагича маълумот беради:

*Исмим эрур Нурмуҳаммад ғариб,
Сўзда тахаллусим эди Андалиб.
Шаҳримиз Урганч вилояти эди,
Халқимиз шоҳ Ғози жамоат эди,
Асли маконимиз Қорамозидир...¹*

Демак, Андалиб Урганч вилоятининг Қорамози қишлоғида, шоҳ Ғозихон ҳукмронлиги даврида яшаб ижод этган бўлиб, Нурмуҳаммад – шоирнинг исми, Андалиб (булбул) – унинг тахаллусидир.

Андалибнинг қўлэзма баёзлардан ўрин олган ғазал, мухаммас, мусаддас, мусамман, муашшаҳ ва рубоийлари муаллифни шеъриятда ҳар жиҳатдан кўпроқ қизиқтирган устоз – ўзбек халқининг буюк шоири Алишер Навоий эканлигидан дарак беради. Демак, шоир Андалиб ҳам Навоий ижодий булоғидан сув ичган шоирдир. Шунинг учун ҳам у маънолар хазинасига ўз ҳиссасини қўшишда Алишер Навоийни ўзига устоз деб билган.

Андалиб ғазалларининг таъсирчан, мукаммал ифодали, нодир қофияли бўлишида Навоий лирикасининг таъсири сезилиб туради. Буни шоирнинг Алишер Навоий ғазалларига боғлаган мухаммасларида ҳам кўриш мумкин. Бу мухаммаслардаги ички ва ташқи қофиялар Навоий услубига монанддир. Масалан:

*Андалибо, бетаҳоши сўзга бердинг тум тароқ,
Бу вафосиз дилраболардин ўзингни тут йироқ,
Тарки ишқ айлаб, фароғат бўлганинг кўп яхшироқ,
Ҳар на дединг, бор эди ёлғонгина бошдин-оёқ,
Эй Навоий, мунча ёлғон дегуча бул шуккина.*

Бунда шоир ёрнинг бевафолигидан ўпкаланибгина қолмай, балки замона зулмидан, ҳаётнинг бевафолигидан зорланади. Бу айнан Навоий ижодий услубининг таъсиридир. Шоир Андалиб Навоий каби *май* мавзуида ҳам мухаммаслар яратган. Уларда шоир майни кўпинча ҳаёт, шодлик рамзи деб ёки аламдан холи бўлиш воситаси деб талқин этади:

*Кел, Андалиби балокашға соқиё, май бер,
Қилай ман они ичиб жонинга дуо, май бер,
Хумор хастасидурман топай шифо, май бер,
Навоий, ғамим ўлтурди ғамзада, май бер,
Йўқ эрса, еткур мани ёр ғамғусорғача.*

Кўриниб турибдики, Андалиб тақлидчилик қилмаган ва Навоийнинг сўзлари ёки мисраларини айнан кўчирмаган. Балки у буюк мутафаккир изидан бориб, янгиликлар яратишга муваффақ бўлган.

Андалиб Навоийнинг «Эй кўнгул», «чобуккина», «хўб», «ўтургуси», «ёрғача», «ёшиндадур», «айлай», «келмади» каби қофия ва радифлар билан тамомланган кўпгина ғазалларига мухаммаслар боғлаган. Навоий ижодий мактабидан бу усулда фойдаланиш ўқувчида Андалиб шеърларига бўлган қизиқишнинг сабабларидан биридир.

Достончи шоир сифатида танилган Андалиб «Юсуф ва Зулайҳо»дан ташқари Навоийга эргашиб «Лайли ва Мажнун» достонининг ўзига хос вариантыни ҳам яратган. Ижтимоий тенгсизликни акс эттирган ушбу достоннинг сюжети Шарқ адабиётида ва халқ ижодиётида кенг ёйилгандир.

Шундай қилиб, халқ оғзаки ижодида икки севишганининг фожиаси билан тугаган достон сюжети асосида асар яратган Н.Ганжавий, Ҳ.Дехлавий, Хотефи, Жомий, Навоий, Фузулий каби шоирлар қаторига Андалибни ҳам киритиш мумкин.

**Нодира БОЛТАХОНОВА,
ЎзДЖТУ ўқитувчиси.**

¹ Ўзбекистон Республикаси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. Инв. № 94–94.

Савол: Бобур ва Алишер Навоийнинг деярли бир даврда яшаб, лекин бир-бири билан учрашмаганлиги аниқ маълумотми? Бунга сабаб нима деб ўйлайсиз?

Бобурнинг армони¹

Жавоб: Аввало, тарихий манзаранинг бундай тус олиши ажаблантирадиган ҳолат эмас. Икки таниқли инсон, шоир ёхуд адиб бир давлат, ҳатто, каттароқ бир шаҳарда яшаб, бир-биридан беҳабар қолиши мумкин. Бу гап, хусусан, XV–XVI асрларга кўпроқ тааллуқлидир. Даврий матбуот, оммавий ахборот воситалари бўлмаган бир шароитда айтиш ҳолат ҳеч қандай шубҳа туғдирмайди.

Алишер Навоий ва Бобур Мирзо эса батамом бошқа-бошқа давлатларда истиқомат қилишган. Алишер Навоий умрининг охириги йиллари Хуросон давлатининг пойтахти Ҳирот билан узвий боғлиқ эди. Бобур Мирзо эса Мовароуннаҳру Фарғонада фаолият кўрсатди. Анча кексайиб қолган буюк мутафаккир Алишер Навоий навқирон Бобур Мирзони илк бор саркарда ва подшо сифатида таниган.

Уларнинг дастлабки ғойибона учрашувлари 1500 йилда мактуб орқали содир бўлган эди. Бу ҳақда Бобур Мирзо «Бобурнома»нинг 1500–1501 йиллар воқеалари баёни берилган саҳифаларида қуйидагиларни ёзади: «*Бу иккинчи навбат Самарқандни олғонда Алишербек тирик эди. Бир навбат менга китобати ҳам келиб эди. Мен ҳам бир китобат йибориб эдим, орқасида турки байт айтиб, битиб йибориб эдим. Жавоб келгунча тафриқа ва ғавғо бўлди*»².

Бобур Мирзога Самарқандни қамалдан халос қилиш, Шайбонийхон зарбасини енгиш насиб этмади ва у иккин-

чи марта шаҳарни ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлди. Шу тариқа бу икки тарихий шахс ўртасида боғланиши мумкин бўлган инсоний ва ижодий муносабат ришталари мангуга узилди. Чунки кўп ўтмай, Алишер Навоий фоний дунё билан видолашди. Лекин Бобур Мирзо ўзининг бу катта замондоши тақдири билан қизиқишни давом эттирди.

«Бобурнома»да 1506–1507 йилларда кечган тарихий-сиёсий воқеалар тафсилотини ёзган асар муаллифи учун қулай бир вазият вужудга келди. Темурийларнинг Шайбонийхонга қарши ягона қўшинини тузиш ҳақидаги Бобур Мирзонинг неча йиллар олдин ўртага ташлаган таклифи Ҳусайн Бойқаро Мирзога маъқул келди. Аниқроғи, шу фикрга қайтишни тарихий-сиёсий вазиятнинг ўзи тақозо қилиб қолди. Темурийларнинг ягона душмани хавфини тобора яқиндан ҳис қила бошлаган Ҳусайн Бойқаро Бобур Мирзони Ҳиротга таклиф қилди. Бироқ бу учрашув Султон Ҳусайн Бойқаро вафоти туфайли кутилган тарихий натижани бермади ва Шайбонийхон хавфи таҳликаси Хуросон давлатини ҳам қоплади. Масаланинг бундай фожеий тус олганлигидан қатъи назар, Бобур Мирзога Ҳиротда бўлиш, Алишер Навоийнинг муборак қабрини тавоф қилиш, унинг салмоқдор ижодий мероси билан яқиндан танишиш насиб этди.

Ана шу ҳақда «Бобурнома»нинг эслатилган давр воқеалари баёнига аталган саҳифаларида ўқиймиз: *«Тонгласи келиб Боғи Навда туштум. Боғи Навда бир кеча бўлдум, ани муносиб кўрмай, Алишербекнинг уйларини тайин қилдилар. Ҳиридан чиққунча Алишербекнинг уйларида эдим»*³. Айни йилларда мазкур табаррук гўшада ҳали Алишер Навоийнинг руҳи яшарди. Улуғ

шоирнинг қатор сафдошу даврадошлари, мулозимлари ҳаёт эдилар. Унинг катта кутубхонасидан улуғ шоирнинг нафаси уфуриб турарди. Бобур Мирзо тақдир яратиб берган бу қулайликлардан унумли фойдалана олди. Шунинг учун унинг Алишер Навоий ҳақида ёзиб қолдирган маълумотлари ишончли ва катта илмий қизиқиш уйғотади. Шундай қилиб, давр тақозоси ва айтиб ўтилган сабабларга кўра, Алишер Навоий ва Бобур Мирзонинг юзма-юз учрашувлари содир бўлган эмас. Улар ўртасида бир марта ёзишманинг амалга ошганлиги тарихий ҳақиқатдир.

¹ Раҳим Воҳидов. Биз билган ва билмаган Бобур. Т.: Маънавият, 2008. 13–15-б.

² Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т., 1960, 142-б.

³ Ўша асар. 262-б.

Журналдан кўчириб босилганда «Тил ва адабиёт таълими»дан олинди, деб изоҳланиши шарт.

Журналда нашр этилган мақолаларда муаллифларнинг таҳририят нуқтаи назарига мувофиқ келмайдиган фикр-мулоҳазалари бўлиши мумкин.

Таҳририятга келган қўлёзмалар муаллифларга қайтарилмайди.

Босмахонага 9.11.2010 йилда топширилди. Офсет усулида чоп этилди. Қоғоз бичими 60x84 $\frac{1}{16}$. Шартли босма табоғи 5,58. Нашриёт ҳисоб табоғи 5,5. «Arial» гарнитураси. 12; 14 кегл. Адади 5430 нусха. Буюртма № _____.

Журнал индекси: 872

**«RELIABLE PRINT» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Манзил: Тошкент, Фурқат кўчаси, 2-уй.**